ماڻهو ميگهه ملهار

لکيڪ :
عبدالواحد آريسر

ڪمپوزنگ:
سعيد سنڌي
saeedsoomro786@yahoo.com
sisoomro@hotmail.com

Voice of Sindh E-Book Publisher
www.voiceofsindh.net
editor@voiceofsindh.net

دولهه منهنجي ديس جا
مــاڻهـــو ميگهه ملهـار

انتساب

مرحوم دوست،
عالم خان جتوئي
جي نالي
تنهنجي ياد نہ وسري سگهندي.

مسڪين جهان خان کوسو	1
غلام محمد لغاري	2
محمد عثمان ڏيپلائي	3
حيدر بخش جتوئي	4
محمد صالح عاجز	5
علي احمد ڏوگر	6
پير حسام الدين راشدي	7

مهاڳ

مون سي ڏٺا ماڻ ...

سنڌ ۾ اهڙا ماڻهو آڱرين تي ڳڻڻ جيترا آهن، جن جي هڪ ئي وقت سياسي ۽ ادبي حيثيت، عبدالواحد آريسر جهڙي هجي. عبدالواحد آريسر، منهن ۾ توڙي مَنَ ۾ موسىٰ آهي، هو آرسي ناهي، شيشو آهي، جنهن جي ٻنهي پاسن کان نهارڻ سان ساڳيا منظر ڏسي سگهجن ٿا، زندگيءَ سان ڀرپور منظر .

هن جو تعلق، سدا سُهڻي من مُهڻي سنڌ جي اُن ڏُتڙيل حصي سان آهي، جتان جي ماڻهن سخت ڏُڪار ۾ به ڏاڏاڻي ڏيهه جي ولڙين واس کي وِڪيو ناهي ۽ ڏارين جي لوڏن ۽ لشڪرن اڳيان به لوئي جي لڄ رکي آهي سونهن، سگهه ۽ سچ، تر جي عظمت جا اُهڃاڻ آهن ۽ اهي ٽئي شيون، جيئن جو تيئن آريسر کي ورثي ۾ مليون آهن، ڪائي به ڪاري ۽ ڊگهي رات سون سريکي سورج کي ايرڻ کان روڪي ناهي سگهي. مسڪين، ڏيپلائي، لغاري، آريسر، سهسين سورج آهن سڄي سنڌ سورج آهي (!، جن تر جي چلڪٽيءَ واري مان ڪني ڪڍي، ڪوڙ کي شڪست ڏني آهي / رات کي شڪست ڏني آهي)" ماٺھوميگھ ملهار" هڪ سچي ماڻهوءَ جي ٻين سچن ماڻهن کي ڀيٽا آهي .اهڙو سلوڪ آهي، جهڙو بادشاهه بادشاهن سان ڪندا آهن.

آريسر، جا لکيل هي،"سوانحي تاثر" جن امر ماڻهن تي مشتمل آهن، سي اسان جي قوم، ادب، تاريخ ۽ ثقافت جا محسن آهن ۽ پنهنجي پر ۾ سنڌ جي تاريخ جا سونهري اکرن ۾ لکيل باب به مسڪين جهان خان کوسو، غلام محمد لغاري، محمد عثمان ڏيپلائي، حيدربخش جتوئي، محمد صالح عاجز، علي احمد ڏوگر، پير حسام الدين راشدي، سڀ اهڙا نانوَ آهن، جن جو لطيف سائينءَ جي لفظن ۾ " مرڻ مشاهدو آهي ۽ جن کي مَري به ماتِ ناهي تيٽي."

سنڌ ۾ هن کان اڳ چيپيل خاڪا، سوانحي نوٽ ۽ تاثر، پلي آريسر جي هنن لکيل تاثرن کان وڌيڪ دلچسپ هجن، پر انهن شخصيتن جي زندگيءَ جا صرف اهي رنگ روپ ظاهر ڪيل آهن، جيڪي ليکڪ کي ذاتي طور نظر آيا آهن، جڏهن ته" ماٺھو ميگھ ملهار " جي سيني شخصيتن جي زندگيءَ جا عڪس چٽا پٽا اسان جي سامهون آهن، صرف آريسر ئي انهن کي پنهنجي ذاتي دوستيءَ جي آئيني ۾ ناهي ڏٺو، پر اسان سڀ / سڄي قوم اهي پسن پيا. اُهي سڀ، اسان سيني جا گهٽگهرا آهن، ساٿي آهن ۽ محسن آهن. ڪڏهن نه وسرڻ جهڙا، ڪڏهن نه وسارڻ جهڙا " ڪي ڏور به اوڏا سپرين!"

هنن تاثرن ۾ آريسر، نه صرف مٿين مهان ماڻهن جي زندگيءَ جي حصن کي آٽي

اڳيان ڪيو آهي، پر اُن سان گڏ هُن، سندن زندگيءَ جي پس منظر ۾ سنڌ جي سماجي حالتَ، ماڻهن جي پنهنجي محسنن ڏانهن بي حسي واري برف جهڙي ٿڌي رويي، (هتي خاص طور تي مسڪين جهان خان ڪوسي جو حوالو ڏيندس، جنهن پنهنجي سڄي زندگي، ماڻهن لاءِ، ماڻهن جي روشن آئيندي لاءِ دان ڪري ڇڏي ۽ پڇاڙڪن پهرن ۾ لکن ماڻهن جي ميڙ مان ڪنهن هڪ به، جنهن جي آسروند اکڙين ڪي، اچي آسيس نه ڏني سندس عظمت جي پيرن ۾، پيار جي ٻڙن ٻولن جا قول پيتا نه ڪيا!!)، سجاڳيءَ جي تحريڪن، انهن جي سرواڻن ۽ سنڌي ماڻهن جي تاريخي ۽ ادبي چڱن مندن دورن مان گذرڻ جي به وارتا بيان ڪئي آهي سولي سنڌي ۾ ان ڪي” هڪ تير سان ٻه شڪار ڪرڻ “چئبو.

آريسر جي تفرين ۽ تحريرن ۾ جا هڪ شئي مون کي گهڻو وڻندي آهي، سا آهي، سندس ٻولي. مني، سوادي ۽ سونهن پري ٻولي. سياست جي پٿر جهڙي سيني مان، ڦٽي نڪرندڙ، مٺانهين ڪان ڪرندڙ جهرني جهڙي مٺر مٺر ٻولي سندن لکڻين ۾ شاعراڻيون، جهلڪيون ايتريون ته ملنديون آهن، جو مون کي لڳندو آهي، ڄڻ آريسر کو جوڻ مٿايل شاعر آهي يا جوڻ مٿائي ڪڏهن نه ڪڏهن شاعر ٿيڻو. سندس لکڻين ۾ تشبيهون به ايتريون ته خوبصورت ۽ نيون نيون استعمال ٿيل هونديون آهن جو انهن کي پڙهي، ذهن جي ڦرهيءَ تي شيخ اياز ۽ آغا سليم جا نانوَ تري ايندا آهن. ”ماڻهو ميگهه ملهار“ جا سمورا تاثر به اهڙن ئي سُرن پريل ٻوليءَ ۽ سونهن پرين تشبيهن سان مُنهن تائين پريل آهن، جيئن ڪي هيٺ اُتاريل :

”انسان جي حياتيءَ جي ڏينهن کي موت جو ڪارو ڪانءُ، اَن جي داڻن وانگر چُڳي رهيو آهي.“

(سائين محمد صالح عاجز تي تاثر)

”لفظ، ٻڌندڙن جي ذهن ۾ ايئن پسار ڪري رهيا هئا، جيئن ننڍي جي ڪا ڪنواري، ڪينجهر ڪناري، پِيا جي اوسيئڙيءَ ۾ پسار ڪندي هجي.“

(سائين حسام الدين راشديءَ تي تاثر)

”ڏيپلائيءَ جي ڪتابن جي چمڪ منهنجي ذهن تي جيڪي ڇٽ اپاريا هئا، سي اڄ به ائين ياد آهن، جيئن ڪنهن وينگس کي زندگيءَ جي پهرين پيار ۽ جوانيءَ سان پرپور چمي ياد رهجي ويندي آهي.“

(سائين عثمان ڏيپلائيءَ تي تاثر)

”ماڻهوءَ ميگهه ملهار“ جا تاثر لکي آريسر، اُنهن اَمر ماڻهن کي نه رڳو پنهنجي عقيدت ارپڻ جو ڪم ڪيو آهي، پر هن پنهنجي دور ۾ پاڻ کان پوءِ ايندڙ دور جي ماڻهن

ڪي، سنڌ جي سياسي، سماجي ۽ اَدبي تاريخ کان واقف ڪرائڻ جو بہ جتن ڪيو آهي، ڇو جو اهي ماڻهو پنهنجي پنهنجي شخصيت ۾ سنڌ جي تاريخ آهن، سُڄاڻپ آهن. اهڙيون ساهميون آهن، جن جو سچائيءَ وارو پڙ هميشہ ڳرو رهيو آهي، اهڙا ڏيئا آهن، جي سچائي جي منزل ڏانهن ويندڙ، آٽانگن ۽ ڏکين پيچرن تي ٽِمِ ٽِمِ جلي، پنهنجي پويان ايندڙن کي پُلجي پٽڪڻ کان بچائن پيا /بچائيندا رهندا. لکيڪ سان ڪنهن بہ ڳالهہ تي شخصي اختلاف رکڻ کان هٽي، هي ڪتاب، هڪ اهم ادبي حيثيت رکي ٿو ۽ پڙهڻ، پرکڻ ۽ سانڍڻ جهڙو آهي.

آخر ۾ هڪڙو عرض تہ هن ڪتاب جو مسودو ڏئي عبدالواحد آريسر حڪم ڪيو هيو تہ ٻن ٽن ڏينهن ۾ پڙهي، مهاڳ لکي ڏيان، ڪنهن بہ ڪتابي مدد کان سواءِ، هيڏي جبل جهڙي ماڻهوءَ جي ڪتاب تي مهاڳ لکڻ ۽ اهو بہ ايتري ٿوري وقت ۾، ڏکيو ئي نہ، ڏاڍو ڏکيو هيو .نِنڍڙي ڪوشش ڪئي اٿم، پر سمجهان ٿو، آريسر ۽ سندس تحريرن سان انصاف نہ ڪري سگهيو آهيان .هونئن بہ ڪنهن پناڻ جي دٻيءَ واري آئيني ۾، ڪينجهر ۽ ڪارونجهر جي عڪس کي قيد تہ نٿو ڪري سگهجي!!

اياز گل :

عمرڪوٽ سنڌ.

14/11/1983ع

مسڪين جھان خان کوسي جون آخري گهڙيون

اخبارن، رسالن ۽ ڪتابن ۾ بار بار پڙهيم پر ڏسڻ جو موقعو نہ مليو هوم. تعلقي ننگر جي رهواسين لاءِ سندس شخصيت ڪرسمس جي مهربان ڪراڙي واري هئي ۽ منهنجي لاءِ سندس شخصيت جي چوڌاري الک اسرار جو گهيرو آيل هو دل ۾ سدائين خواهش هوندي هئي تہ ڪڏهن مسڪين سان سندس ڏگهي جاکوڙ ۽ اڻ ڪٿ سفر متعلق ڪچهري ڪريان اِها ملاقات ٿي، پر اهڙي حالت ۾ جو آءُ زنجيرن ۾ جڪڙيل ۽ مسڪين جو اڻ ڪٿ سفر ڪٽڻ تي ۽ سندس جاکوڙي ذهن اٿاهہ اونداهين ۾ ٻڏڻ وارو هو.

ٿيو هيئن جو پهرين جولاءِ 1980ع جي صبح جو مون کي جيل انتظاميا سڏي پوليس گارڊ جي پهري هيٺ سول اسپتال ڄام شوري روانو ڪيو تہ جيئن آءُ پنهنجي ٻانهن جي سور جو پروفيسر عالماڻيءَ کان معائنو ڪرايان. پروفيسر عالماڻي منهنجو معائنو ڪرڻ کان پوءِ پنهنجي ماتحت کي چيو تہ عبدالواحد کي منهنجي وارڊ جي روم نمبر 17 ۾ چڙهي اچو. ماتحت، عالماڻي صاحب کي ٻڌايو تہ روم نمبر 17 ۾ مسڪين جهان کوسو داخل آهي .عبدالواحد لاءِ نمبر 18 روم خالي ڪرايون ٿا .اهو ٻڌي مون کي بيٺي خوشي ٿي. هڪ اسپتال ۾ داخل ٿيڻ جي ۽ ٻيو مسڪين جي پرسان رهڻ جي، جتي آءُ مسڪين سان ڳل ڳراٽي پائي روح رچنديون رهاڻيون ڪري سگهندس.

روم نمبر 18 پهچڻ کان هڪدم پوءِ هڪ ڇهہ فٽو پنجابي ڊاڪٽر مون کي نيلام جي زمين سمجهي وڪوڙي ويو. هسٽري معلوم ڪرڻ لڳو. هن جي سخت سوالن ۽ کهري لهجي کان ڪک ٿي مون چيو يار تون ڊاڪٽر هجڻ جي باوجود مون کان اهڙيءَ ريت سوال ڪري رهيو آهين، جهڙي ريت ڪو ميجر پيچ پچان ڪندو آهي. هن هڪدم منهنجي منهن ڏانهن ڏسندي چيو فوجي خراب تہ ڪونہ هوندا آهن. مون چيو تہ آءُ ڪڏهن چوان ٿو تہ فوجي خراب هوندا آهن، پر اهي ڪهڙا هوندا آهن، سو لومبا جو روح باچي جي بيواهہ ٻڌائي سگهن ٿا. انهيءَ ڪاروائي کان واندڪائي ملڻ تي مون ڊيوٽي گارڊ انچارج مسٽر صاحب ڏني لاکي هيڊ ڪانسٽيبل کي چيو تہ آءُ روم نمبر 17 ۾ مسڪين وٽ وڃڻ چاهيان ٿو. هن پوليس جي روايتي اخلاق کان هٽي هڪدم نہ رڳو مون کي مسڪين وٽ وڃڻ جي اجازت ڏني پر چوڻ لڳو آءُ بہ هلان ٿو جيئن رڻ جي راهيءَ کي ڏسي سگهان.

اسان روم نمبر 17 ۾ داخل ٿياسون. سامهون پلنگ تي جدوجهد ۽ جاکوڙ جو ڏونگر ٻي ست ۽ ۽ ٻي سُڌ پلنگ تي ليٽيو پيو هو. هو ڳالهائي بہ نہ ٿي سگهيو . لڳاتار سمهڻ ۽ پوريءَ ريت پرگهور نہ هجڻ ڪري، سندس ويهڪ واري جاءِ ۽ پنن تي چٽا نشان پئجي ويا هئا، مکين جا ڀنيت سندس جسم تي وينا هئا. هن جي ڪنهن وقت جي سگهاري جسم ۾ هن وقت ايتري سگهہ بہ ڪانہ هئي جو هو پنهنجي بت تان مکيون اڏائي سگهي !! هن

جي نظر متي ڪمري جي ڇت ۾ ڪتل هئي. شايد هو ڪجهه ڳولي رهيو هو يا ويل عمر جي انهن گهڙين جو حساب ڪري رهيو هو. جيڪي پرپور ۽ ميناج پريون هيون. آءُ هن ٽري جاڪوڙي کي ڏسندو رهيس. اڄ اهو ماڻهو منهنجي سامهون بي ست ستو پيو هو. جنهن کي وقت جو وهڪرو، زندگي جي ڪا ابتي لهر ۽ جبر جو ڪو گهاٽو پنهنجي جاءِ تان جهڪائي، ڪيرائي يا دسي نه سگهيو هو، تنهنکي اڄ بيماري جي خونخوار ديوي ڊاهي وڌو هو. جنهن انسان سدائين پرماري ڳچهن ڪان پارڪر جي عوام جي ماس کي محفوظ رکڻ جي ڪوشش ڪئي، تنهنجي جي جسم تان اڄ مک هڪلڻ وارو به ڪونه هو ۽ جنهن انسان جي دل هميشه لکها ماڻهون جي جهوريءَ ۾ جهڄندي رهي ٿي ان لاءِ اڄ ڪنهن جي به دل نٿي ڌڙڪي. آءُ خاموش بينو رهيس، انهن ڪجهه گهڙين ۾ سنڌ جي اندر سماجي شعور جي اٿاٿ جي پوري تاريخ منهنجين اکين اڳيان گذري ويئي ۽ آءُ ماٺ ميٺ ۾ بنان ڪجهه ڳالهائڻ ٻولهائڻ جي واپس اچي ڪمري ۾ ليٽي پيس ۽ سُتي سُتي سوچيندو رهيس ته ڇا غلام قومن جا سماجي ورڪر بنا دوا درمل ۽ ڊاڪٽرن جي لاپرواهيءَ جي ائين اجل جي راهه وننڌا آهن. ان وقت مون کي ڪلڪتي جي مدر ٽريسا ياد آئي، جنهن کي نوبل انعام ڏنو ويو هو رڳو سماجي خدمت جي عيوضي ۾، بئي پاسي منهنجي ماتر پوميءَ جي هن انسان جي زندگي هئي. اها زندگي جيڪا اونداهين راتين ۾، باهه جون ڄيبون وسائيندڙ جهولن وارن ڏينهن ۾ هار مڃڻ کان سواءِ طوفاني رفتار سان هلندي رهي ۽ جنهن ڪنهن به جبري قوت سان مهاڏو اٽڪائڻ کان ڪڏهين ڪين ڪيٻايو. زندگي جي انهيءَ تنها مسافر شايد ائين سمجهيو هو ته حياتيءَ جو هي سرڪش گهوڙو سدائين ائين ڊوڙندو رهندو ۽ ڪڏهن به ٿاڦڙجي نه ڪرندو ۽ نه ئي وري ان جون رڳون ساهه ڇڏي ويندون. ۽ اهو عين روشنين ۾ اچي هميشه لاءِ اٿاهه اونداهين ۾ اچي گم ٿي ويندو. مون ڏٺو هي مضبوط ۽ اجهل زندگيءَ جو تنها مسافر تمام تيزيءَ سان فنا جي اهڙي آڙاهه ڏانهن وڃي رهيو هو آهي. جتان شايد وري ڪنهن ٿوهر يا ڪنڊي جي صورت ۾ اپري ۽ ڪو ٻيو رڻ جو راهي اچي سندس ڇانوَ ۾ ساهي پٽي.

مون وٽ شاگردن ۽ ملندڙن جو هجوم ڏسي، ڊاڪٽر شاگردن کي چيو، هُن وارڊ ۾ هڪ ٻيو انسان به موت ۽ حياتيءَ جي به واٽيءَ تي پوين پساهن ۾ ٻاجهه جي ٻن ٻولن ٻڌڻ لاءِ واجهائي رهيو آهي ۽ اوهان ايڏا بي حس ٿي ويا آهيو جو ان ماڻهوءَ کي ڏسڻ لاءِ ان ڪمريءَ ڏانهن لڙو به ڪونه ٿا. هڪڙي شاگرد پڇيو، اهو ڪير آهي؟ ڊاڪٽر افسوس ڪندي پيشانيءَ تي هٿ هنيو، آءُ سمجهان ٿو اهو هڪ ڊاڪٽر طرفان مسڪين جهان خان جي موت تي آخري اوسارو هو.

شام جو ساڍي ستين وڳي ڊاڪٽر ڏرمپال (هائوس آفيسر) مون وٽ آيو چيائين ٿورو مسڪين جي ڪمري ۾ هل ڪمري ۾ جيڪو لقاءُ اسان ڏٺو تنهن منهنجا هوش حواس وڃائي ڇڏيا. مون ڏٺو مسڪين جي ڪمري ۾ ڪو ماڻهو موجود ڪونه هو. مسڪين جي ٻت کي ماڪوڙا ائين ويڙهي ۽ وڪوڙي ويا هئا، جيئن هندن جي ڇڏيل ملڪيت کي

ڪليمينٽ وڪوڙي ويا هئا. وارڊ بواءِ شام واري ماني مسڪين جي پلنگ تي ڇڏي هليو ويو هو. نرس ماني کارائڻ جي تڪليف ڪانه ڪئي هئي مسڪين جي ڇُرڻ پُرڻ سان دال ۽ ماني پلنگ تي هارجي ويئي هئي. جيئن تہ صاف ڪرڻ لاءِ ڪوبہ ماڻهو موجود نہ هو . ماڪوڙن اهو بُل ڏسي مسڪين تي پرماري قوتن وانگر حملو ڪيو هو. سندس وات، نڪ، اکيون، ڪنڌ ۽ ٻانهون ماڪوڙن جي زنجير سان جڪڙجي ويا هئا. ڊاڪٽر انهي حالت ڏانهن اشارو ڪري مون ڏانهن جاچيو. ڇڻ چوندو هجي ”ڇا تون هن روپ ۾ پنهنجو پاڻ کي نٿو ڏسين“ آءُ ڪجهہ بہ پڇڻ ڪُڇڻ کان سواءِ مسڪين کي ماڪوڙن کان بچائڻ ۾ لڳي ويس، پر ماڪوڙا ايترا تہ گهڻا ۽ گهاٽا هئا جو مون سوچيو تہ شايد آءُ ڊاڪٽر جي مدد سان هن ضعيف جسم انسان کي ماڪوڙن کان آجو ڪري نہ سگهندس.

ڊاڪٽر ڊرمپال، (ڊرمپال نالي هئڻ جي باوجود ڌرم کان وڌيڪ انسان پال هو) سو هڪ شام مون وٽ آيو هو هميشہ گهٽ ڳالهائڻ ۽ چهري جي تاثرات سان پنهنجو مطلب ظاهر ڪندو هو. تنهن مونکي هٿ جي اشاري سان مسڪين جي ڪمري ڏانهن هلڻ لاءِ چيو جڏهن ڪمري ۾ پهتاسين تہ مون کي چوڻ لڳو تہ پروفيسر صاحب مسڪين لاءِ ڪجهہ اهڙيون دوائون رڳيون آهن جيڪي ڏاڍيون مهانگيون آهن ۽ اسپتال ۾ موجود بہ ڪين آهن . اسپتال ۾ معمولي دوائون بہ ڪين هونديون آهن، سو اهڙيون مهانگين دوائن جو تہ سوال ئي پيدا نہ ٿو ٿئي. هاڻي اهي دوائون ڪپن. انهي لاءِ ڪو اُپاءُ ڪجي. اسان جي صلاح مصحلت دوران اها خبر آيل ايل ايم سي جي شاگردن کي پيئي، تن ڪامريڊ روچي رام جي پٽ نيل ڪنٺ جي اڳواڻيءَ ۾ مسڪين جي علاج لاءِ مستقل ڦوڙي ڪرڻ جو انتظام ڪيو.

جيترو عرصو مسڪين ايل ايم سي ۾ زنده رهيو، سنڌ جي ڪنهن بہ سماجي اداري مسڪين جي ڪابہ خبر چار نہ لڌي، انهن ادارن ۾ سگا بہ شامل آهي. پر جيئن تہ مسڪين گريجوئيٽ نہ هو. سگا صرف گريجوئيٽ ۽ انهن جي بيگمن کي اسلام آباد ۽ لنڊي ڪوتل گهمائڻ جو سماجي ڪم ڪندي آهي. ساوڪ بہ هئي پر جيئن تہ مسڪين جي هٿ ۾ ڪڙتال يا دلو تہ نہ هو نہ ئي وري هن کي وات ٿيڙي ساري ڳاما ڳائڻ ايندو هو. ان ڪري ساوڪ جي ڌيان ڏيڻ جو سوال ئي پيدا نہ ٿي ٿيو. مسڪين جي هٿ ۾ هميشہ غريب ترين جي درخواستن جا ٿيلها هوندا هئا ۽ سنڌ ۾ اهڙو ڪوبہ ادارو موجود نہ هو جيڪو اهڙي قسم جي سماجي خدمت ڪندڙ ڪارڪن جي سار سنڀال لهي. رهيا ٽري! اهي نہ ادارا ناهڻ چاڻن ۽ نہ وري انهن ادارن جي وسيلي پنهنجي معتبريءَ جا دڪان چمڪائي سگهن.

هڪ شام آءُ ڊرپ هٽايو ستو پيو هوس تہ سگا جو ڪرتا ڌرتا مسٽر خان محمد پنهور آيو. بيني بيني پڇيائين ڇا حال اٿئي؟ نيڪ آهيان. ”ڪيئن آيا آهيو؟“ پڇيم. ”هتي طارق جي سسٽر ايڊمٽ آهي ان کي ڏسڻ آيو آهيان.“ ” پر واري ڪمري ۾ مسڪين جهان خان آهي، ڪيس اوهان جي پرگهور جي سخت ضرورت آهي.“ مون چيو ” ان جو علاج گورنمينٽ جي خرچ تي ٿي رهيو آهي“. انهيءَ جواب تي مون کي ڏاڍي ڪاوڙ آئي. چيم،

ها! مسڪين هتي موت ۽ زندگي جي ٻہ واٽي تي ٽڪيو پيو آهي ۽ سگهہ بيگم سعيدالدين قاضيءَ کي اجرڪ جو تحفو پيش ڪري رهي آهي!!

شام جا ٽي ٿيا هئا، آءُ هڪ خوبصورت نرس سان ڪل پوڳ ڪري رهيو هوس. نرس پڇيو پئي تہ بي ڪلاس ۾ ڇا هوندو آهي. جواب ۾ آءُ ڪيس بي ڪلاس جا فائدا ٻڌائي رهيو هوس. جڏهن مون بي ڪلاس جي قيدين کي مليل سيئي سهولتون ٻڌائي بس ڪيون تہ هڪدم چوڻ لڳي پوءِ تہ ڏاڍو مزو لڳو پيو آهي. تنهنجي دل واپس وڃڻ تي ڏاڍي هرڪندي هوندي، ڇو تہ ٻاهر جي پيٽ ۾ اها جاءِ جنت آهي. ڇيم ها رڳو حور جي کوٽ آهي جيڪڏهن تون هلين تہ پوءِ پوري حياتي اتي گذاري سگهجي ٿي. اسان جي ڳالهہ ٻولهہ اتي مس پهتي هئي تہ ڊاڪٽر ڌرمپال آيو ۽ اچڻ شرط چوڻ لڳو.

زندگي، موت کان شڪست کائي ويئي.

ڪارونجهر جبل ڪري پيو، زخمي مور ڦٿڪي ڦٿڪي مري ويو، ننگر ننگو ٿي ويو.

ڊاڪٽر ڏاڍي جذباتي انداز ۾ مسڪين جي لاڏاڻي جي خبر ٻڌائي. مون ڊاڪٽر ڏانهن ڏسندي چيو. ”ڊاڪٽر! موت! ماڻهن جو موت اوهان لاءِ نئون نہ آهي. اوهان جي دل اسپتال کان ٻاهر ڪنهن ڪتي کي مرندو ڏسي شايد ڏکوئجي وڃي پر بيماريءَ جي بستري تي هڪ ماڻهوءَ جو موت اوهان جي لاءِ ڪائي اهميت نٿو رکي.“ ڊاڪٽر ڏکارو ٿيندي چيو ”پر هيءُ هڪ دور جو موت ۽ هڪ علائقي جي هچڪي آهي.“

اسان ٻنهيءَ گڏجي اخبارن، ريڊيئي پاڪستان حيدرآباد، مختلف سماجي ادارن ۽ ڪمشنر حيدرآباد ڊويزن کي ٽيليفون تي اطلاع ڏنو. بدقسمتيءَ سان مسڪين جي لاڏاڻي وقت سندس اڪيلو پٽ جيڪو اسپتال ۾ مسڪين جي پرگهور لهندڙ اڪيلو ماڻهو هو سو بہ پوليس جي نوڪريءَ ڪري ڊيوٽيءَ تي ميرپورخاص ويل هو. مسڪين جو لاش ڪٽي ننگر پهچائڻ لاءِ ايل ايم سي وٽ ڪابہ گاڏي نہ هئي .ڇو تہ اهو ايل ايم سي جي قانون ۾ لکيل هو، تہ اسپتال جي ايمبولينس ڪنهن جي لوٽ شهري حد کان ٻاهر ڪٽي نہ ويندي. هي بي ڳالهہ آهي تہ ڪنهن ناريءَ جو جيئرو لاش ڪٽي ڪينجهر يا ڪراچي وڃي سگهي ٿي.

مسڪين جو لاش بہ ڏينهن سڄي سنڌي قوم، عوامي حلقن، آفيسر شاهي ۽ سماجي ادارن جي بي حسي تي ماتم ڪندو، ڪولڊ اسٽوريج ۾ پيو رهيو. نيٺ سندس پٽ ميرپورخاص مان اچي، لاش کڻائي ويو.

حيدر آباد جي گهٽين مان نہ معلوم مسڪين جو لاش ڪيڏي حسرت ۽ بي ڪسيءَ سان گذريو هوندو.. حيدرآباد شهر جي گپا گيهہ ۾ ڪوبہ فرق نہ پيو هوندو ۽ سنڌ جي هن تاريخي شهر کي ڪابہ خبر نہ پيئي هوندي تہ سنڌ اڄ پنهنجي هڪ گمنام هيري کان محروم ٿي ويئي ۽ سوامي اگن ديو جو روح ڪارونجهر جي ڪور ۾ وري ڪنهن وڇڙيل مور جي روپ ۾ رڙڻ شروع ٿي ويو .

مون کي مستقبل جي ڪا خبر ناهي ته ڪو روپلي جو رهيل وارث مسڪين جي بنيءَ تي هيرڻ جا تازا پن رکڻ به ايندو يا نه!

يا مسڪين جي مٽي وري کھڙي ڪونڌر جي روپ ۾ نروار ٿيندي!

مون اسپتال جي زندگيءَ ڏانهن ڏٺو. ان جي رونق ۾ هل چل ۾ ڪو فرق ڪونه آيو هو. اهي خوشبودار لباس، بيمارن جي ڪنجھڪار ۾ اهي ٺهڪ، پر مسڪين هليو ويو.

زندگي حسن جي ٻانهن ۾ ناچ ڪندي رهي اسان ستارن مان ٽٽي عدم جي غارن ۾ گم ٿي وياسين.

....

زمانو اهو ڏاڍي ڏيان سان ٻڌي رهيو هو
اسان داستان ٻڌائيندي ٻڌائيندي سمهي رهياسين.

*

غلام محمد لغاري

هندستان، پاڪستان جي وچ ۾ پکڙيل وسيع تر واري علائقي ۾ وسڪاري جي مند ۾ جڏهن ساوڻ ساٿ ڪري وسڻ جا ويس ڪندو آهي، ڪنواريءَ ڌرتيءَ تي گاهن جي گلزاري جوين جو ڏيک ڏيندي آهي. مٽيءَ جي ذري ذري مان ڪنهن البيليءَ جي اڻ ڇهيل جسم جي پگهر جهڙي خوشبوءِ دل ۽ دماغ کي سرهاڻ سان مهڪائي ڇڏيندي آهي. سمورو ٿر ڪٿوريءَ جي ڪاڻ بنجي ويندو آهي. زندگيءَ جي رڻ ۾ ڪيئي رابيل ڦٽي پوندا آهن. سمورو ساٿيهه سرهي سيج بنجي پوندو آهي، پرينءَ پاسي ۾ اچي ويندا آهن. ڪيئي گيت ۽ لوڪ گيت جنم وٺندا آهن. ان وقت ڪو ڏاريو، ڪو ڦورو، ڪو رهزن، ڪو ڌاڙيل ۽ لٽيرو مدد خان جي روپ ۾ ديس جي سونهن لٽڻ جي ڪوشش ڪندو آهي ته مارئيءَ جي ملير ۾ ڪو غلام محمد لغاري جنم وٺندو آهي، جيڪو پالوا جي پٽ تي آزاديءَ ۽ انقلاب جو جهنڊو هميشه لاءِ کوڙي ڇڏيندو آهي ۽ ان جهنڊي جي حفاظت لاءِ پنهنجي زندگيءَ جي زهر جا ڍڪ پيئدو آهي. دشمن طرفان اڇلايل تير پنهنجي سيني تي سهندو آهي ۽ آخري هچڪيءَ وقت به اميد ۽ آس جي مشعل هٿان ناهي ڇڏيندو.

لغاري قبيلو سنڌ ۾ ڪڏهن آيو ۽ ڪيئن آباد ٿيو، ان سان مون جو واسطو نه آهي البته سنڌ جي تاريخ پڙهندي مون کي خليفي نبي بخش لغاري جي ڪيڏاري، امر ڪوٽ جي قلعدار غلام الله لغاري جي مدد خان جي مقابلي ۾ بهادري، غلام محمد لغاري کهنبڙي واري جي هنن لفظن ته ”سرزمين سنڌ اسان جي ماءُ آهي،“ ڏاڍو متاثر ڪيو ۽ ان قبيلي جي دوستيءَ کي دائمي حيثيت ڏيئي ڇڏي آهي، جيڪا تاريخ جي هر دور ۾ زنده ۽ پائنده رهندي ۽ ڪي به سياسي يا قبائلي تضاد يا مخالفت انهيءَ قبيلي جي وطن دوستيءَ جي قلعي ۾ ڏار نه ٿا وجهي سگهن.

1977ع ۾ مولا بخش لغاري ۽ آءُ ڪراچي سينٽرل ۾ هئاسين. اتي مولابخش لغاري کي هڪ ڏينهن سردار شيرباز مزاري چيو ته لغاري ته غدار ٿيندا آهن تون ڪيئن وطن دوست ٿي جيل ۾ آيو آهين؟ مولابخش جي جواب ڪان اڳ مون چيو ته پنجاب جا مزاري تاريخ جي صفحن ۾ پڳت سنگهه جي دشمنن جي صف ۾ بيٺل نظر اچن ٿا. جڏهن ته سنڌ جا لغاري هوشو شيدي، حيدربخش جتوئي ۽ سائين جي ايم سيد سان گڏ رهيا آهن، هر دور ۾. مزاري صاحب وڌيڪ نه ڪڇيو نه ته آءُ مزارين جي ڪجهه وڌيڪ تفصيل ۽ لغارين جو تذڪرو ڪريان ها.

انهيءَ لغاري قبيلي مان نبي سر روڊ وارو غلام محمد لغاري به هو. جيڪو جواني ڪان وٺي زندگيءَ جي پوئين پساهن تائين زندگيءَ جي عظيم جنگجاهه ۾ مظلوم ۽ محڪوم عوام جي بالادستي ۽ حاڪميت لاءِ، دنيا جي هر نفعي نقصان ڪان بي پرواهه، هر

ڳلا تعريف کان بي نياز، وقت جي فرعوني طاقتن سان پنهنجي پوري طاقت سان ٽڪر کائيندو رهيو ۽ انهيءَ راهه حق ۾ هلندي ڪڏهن به پڇتاءُ يا ٿڏو شوڪارو نه پريائين. هر قسم جي لالچ، هر قسم جو نفعو، هر قسم جي آچ، هر قسم جي ترغيب کي هي ٿاريليءَ جو وياءُ ۽ ٻارچو ٻار پير جي نوڪر سان نڪرائيندو رهيو ۽ زندگيءَ جي مصيبت جي زهر کي محبوب جي چپن جي ميناج سمجهي پيئندو رهيو ۽ ڪڏهن به مايوس نه ٿيو. هر مصيبت کان پوءِ سندس اميد وڏيڪ جوان نظر ايندي هئي، حوصلو بلند ٿي ويندو هو. ايندڙ صبح جيڪو پڪ سان شاندار هوندو، تنهن تي سندس ويساهه ويتر وڏيڪ پڪو ٿي ويندو هو.

مون کي ياد نه آهي ته ساڻس مون جي پهرين واقفيت واري ملاقات ڪٿي ۽ ڪڏهن ٿي پر ايترو ڄاڻان ٿو ته جڏهن به ملياسين تڏهن ايئن معلوم ٿيو ته ڄڻ صدين جا واقف هئاسين. الست جي روز کان هڪ ٻئي کي ڄاتو سڃاتوسين ٿي. ڄڻ هڪ ئي ماءُ جي ٿڃ ذاتي هئي سين ۽ هڪڙي پيهي تي بيهي حسن عشق ۽ وطن جي ويرن جي ويرتا جا ڳڏيل ڪيڏارا ڳائيندا رهيا هئاسين.

مون لغاري کي پهريون ڀيرو تقرير ڪندي مرڪزي اردو بورڊ ۾ ڏٺو. سنڌي شاگردياڻين ون يونٽ خلاف ڪارو ڏينهن بورڊ جي آڊيٽوريم ۾ ملهايو پئي. انهيءَ جلسي ۾ سنڌ جو ممتاز عالم ۽ مورخ سيد حسام الدين راشدي چوٽيءَ جا شاعر نياز ۽ اياز، مشهور ليکڪ ۽ مقرر رسول بخش پليجو، جادو بيان خطيب حفيظ قريشي موجود هئا. اتي تر جو هي اڏ پڙهيل پر مڪمل عملي انسان غلام محمد لغاري ڳالهائي رهيو هو. ڳالهائي ڇا رهيو هو ڄڻ ماڻهن جي جهنگل ۾ شينهن گجي رهيو هجي. لفظن جو آبشار ڪارونجهر جي ڪنارن تان وهي رهيو هو. يحيٰ شاهي جي اگهاڙي فوجي آمريت ملڪ تي مسلط هئي ۽ لغاري جا لفظ انجي سُري ڪاڏل قلعي تي گولي باري ڪري رهيا هئا.

ان جلسي ۾ لغاري جي تقرير جي پڇاڙي هن ريت هئي.

” هي اوندهه انڌوڪار ختم ٿيندو. ڏڪاريا ڏيهه ۾ موذي سپ مرندا. ساٽيهه ۾ سڪار ٿيندو وڏڦڙو وسندو. ٻانهاريون ٻانهه لوڏي هلنديون ڳاهن جون ڳلزاريون ٿينديون. سانگيئڙا ۽ جهانگيئڙا سکيا ٿيندا .ڦوڳ مرندا .ڪيت خوش ٿي ماريون ماڻيندا. همت هارڻ جي ڪا به ضرورت ناهي. حاڪمن اسان کي ڪمزور سمجهيو آهي. پر اسان سنڌ واسي اُهي آهيون جڏهن ڪنهن مقصد جي حاصلات لاءِ نڪرندا آهيون ته آزاديءَ جي لال ڪنوار وٺي ايندا آهيون يا پنهنجي سيني جو رت هن ماتر ڀوميءَ جي اوڙ اوڙ ۾ هاري ايندا آهيون.“

اي حاڪمو! ٻڌو! جڏهن اسان مان ياڙيو پڇي ايندو آهي ته اسان جون زالون اسان جي سلامت موٽڻ تي خدا جا شڪر مڃڻ بدران اسان کي هيئن چونديون آهن.

جي تون پڇي آئين پڇڻا، ته ڪانڌ مون مَر ڪڇ،
ويــهه ڪوڙائي ڪــو ڏسين، مادر جهوليءَ مڇ،

هــيءَ ڏاڙهــيءَ پــڃ، ڪونـدَ تـہ ڪـاڏي اجـري،

—

جــي تــون پــڃي آئــين پڇتا تہ آءُ تنهنجي پيڻ،
نــتَ تنهنجي نــڪ ۾ وجهــان ڏيئـي ويــڻ،
جــي تــوڏي ڪٽان نيڻ تہ پسان پنهنجي پٽ کي.

انهيءَ تقرير کان پوءِ آءُ سندس نيازمندن ۾ شامل رهيس ۽ انيڪ ملاقاتون ۽ ڪچهريون ٿينديون رهيون جن ۾ هو زندگيءَ جا تجربا، سياسي سبق ۽ سماجي لطيفا ٻڌائيندو رهيو.

حقيقت هي آهي تہ غلام محمد لغاري جڏهن جيل کان ٻاهر هوندو هو تہ سندس ”سچائي منزل“ سياسي ڪارڪنن، اديب دوستن، ڪامريڊن ۽ مظلوم هارين لاءِ هڪ تربيت گاهہ يا مڪتب هوندي هئي. هونءَ گهڻو ڪري غلام محمد لغاري جي زندگيءَ جيل ۾ ئي گذرندي هئي. هو سنڌ يا پاڪستان جو اڪيلو سياسي ڪارڪن هو جنهن زندگيءَ جا پورا اوٽيهہ سال جيل جي سي ڪلاس ۾ گذاريا. ۽ سي ڪلاس جي جيل هٿي سندس صحت کي جهوري ۽ پوري ڇڏيو. هن پنهنجي سياسي زندگيءَ جي شروعات، انگريز سامراج جي خلاف جدوجهد سان ڪئي هئي. اها سامراج دشمني ۽ عوام دوستي سندس زندگيءَ جو مقصد نغمو ۽ دل ڪش گيت بنجي وئي، جنهنجي ڌن ۽ ترنم جي نشي ۾ سرشار ٿي هو جدوجهد جي ميدان ۾ ڪڏهن ڪونہ ٿڪو پر اڳتي وڌندو رهيو.

ٿرپارڪر ضلعو بدقسمتيءَ سان سنڌ جي پارت سان ملندڙ سرحد جي ڪري مختلف ايجنسين جي رپورٽ جو شڪار هوندو آهي.

مهاتما گانڌيءَ هڪ ڀيرو چيو هو تہ پنجاب سمورو سي آءِ ڊي سان ڀريو پيو آهي. ساڳئي حالت سنڌ جي هن ضلعي سان آهي ۽ هر ٻيو ماڻهو سرڪار جو جاسوس هوندو آهي.

انگريزن جيڪو بدترين وڏيرا شاهيءَ جو نظام نندي ڪنڊ ۾ جاري ڪيو هو سو سنڌ جي هن سرحدي ضلعي ۾ وڌيڪ جابرانہ، وڌيڪ ظالمانہ، وڌيڪ ڪميڻپ ۽ ڪنورتا سان پريل پئي رهيو آهي. هتي جو وڏيرو، مير، پير ۽ ناڪر، خدا، رسول ۽ پڳوان کان وڌيڪ انگريز سامراجيت جي هڪ رت پياڪ رهزن پرزي ”تروت“ جي واڪاڻ ڪندو آهي. تروت اهو ماڻهو هو جنهن جا هٿ ننگر پارڪر جي آزاديءَ جي سورمن جي رت سان رنگيل هئا. جنهن هن ضلعي ۾ غدارن، مفاد پرستن، چمچن ۽ سامراج جي روحاني اولاد پيدا ڪرڻ لاءِ سنڌ جي سون اپائيندڙ زمين مفت ورهائي، غدار ۽ جاسوس وڏيرن جي لوڏ پيدا ڪئي، جنهن هتي سامراج جا پير مضبوط ڪرڻ ۾ وڏو اهم ڪردار ادا ڪيو.

اهڙي ضلعي ۾ غريب گهراڻي ۾ پيدا ٿيل نوجوان غلام محمد لغاري، پيڙهيل ۽ ڪچليل طبقن کي آمريت ۽ وڏيرا شاهيءَ ۽ بد معاشين ۽ ڪميڻن مان ڇوٽڪارو ڏيارڻ لاءِ سياست ۾ آيو. ڇوتہ ڪيس ان وقت جي ڏاهن ماڻهن جي تجربن ۽ ڳالهين مان پروڙ پيئي

هئي ته اجتماعي مظلومي اجتماعي غلامي مان ڇوٽڪارو رڳو گڏيل جدوجهد، گڏيل محنت ۽ گڏيل پورهئي سان ئي ممڪن آهي ۽ اها گڏيل جدوجهد، گڏيل محنت ۽ گڏيل پورهيو جيستائين ظالم طبقن، ڦورو قومن ۽ غاصب ٽولن کان ظلم، ڏاڍ ۽ پرماريت جا هٿيار ڦري پنهنجي هٿ وس نٿو ڪري يعني رياستي ادارن تي قبضو نٿو ڪري، ان وقت تائين انفرادي چڱائي، انفرادي خيرات ۽ انفرادي عمل ڪائي حيثيت نٿا رکن. اهو آهي عوامي انقلاب جو سادو مفهوم. اهو انقلابي عمل دنيا جي مجيل سچائي موجب لڳو ۽ سياسي ميدان ۾ جدوجهد سان ئي ممڪن آهي.

غلام محمد لغاري انهيءَ معنيٰ ۾ پهرين محب وطن، سامراج دشمن، انسان دوست انقلابي هو جيڪو انقلاب لاءِ زنده رهيو، انقلاب لاءِ وڙهيو ۽ انقلاب لاءِ وڙهندي مري ويو، پر نه آس جي روشني کي جهڪو ٿيڻ ڏنائين نه وري همت جي لاٽ وسامڻ ڏنائين. سندس وفات کان ڪجهه ڏينهن اڳ جي لکيل ڊائري جو مفهوم سندس آس ۽ همت واري جذبي جي اپٽار ڪري ٿو.

اڌ عمر جيل ۾ گذري ۽ اڌ ريل ۾، قدرت
طرفان مورثي طرح ڪابه دولت يا نعمت نصيب
نه ٿي هئي. رڳو صحت واري نعمت مليل هئي
سا به کسجي ويئي آهي. سمجهان ٿو هاڻي
وقت پورو ٿيڻ تي آهي. سڄي عمر وڙهندي
گذري ويئي. آزادي ۽ انقلاب نصيب نه ٿيا.
پوءِ به نا اميد نه آهيان. آزاديءَ جي ڳاڙهي ڪنوار
ايندي، انقلاب جو جهنڊو هٿ ۾ کڻي. منهنجا
سانگي جهانگي ضرور اتندا ۽ سوپارا ٿيندا
اها پڪ اٿم.

....

ڪامريڊ جي آس ۽ همت سان پرپور اها عظيم جدوجهد ئي هئي جنهن ڪيس ٿرپارڪر جهڙي سياسي طرح يتيم ضلعي ۾، جتي ميرن، پيرن ۽ وڏيرن جي سدائين هڪ هٽي قائم آهي ۽ جيڪي هن ضلعي جا فرعون بنيا وينا هئا، سياسي طرح بلند مقام تي پهچايو ۽ هو پاڪستان جي پرين صف جي ليڊرن ۾ ليکجڻ لڳو، ميرپور خاص ۾ سندس رهائشگاهه "سچائي منزل" تي سموري پاڪستان جي ليڊر ايندا ويندا هئاءِ رب پيچ پي ويندا هئا.

پاڪستان ۾ جمهوريت ۽ انقلاب جي ڳالهه ڪندڙ ليڊر جڏهن ٿرپارڪر ضلعي ۾ داخل ٿيندا هئا ته سرڪاري مشينري جي دٻ ۽ وڏيرا شاهيءَ جي روايتي بزدليءَ جي ڪري کين ڪٿي به تقرير لاءِ جڳهه نه ملندي هئي. ان وقت سچائي منزل واحد جڳهه هئي جنهن جا

دروازا سيني حڪومت مخالف ليڊرن لاءِ کليل رهندا هئا. انهي منزل تي پاشاني، ولي خان، ذوالفقار علي ڀٽو، جي ايم سيد، سهروردي ۽ ٻيا آيا ۽ عوام جي هجومن کي پنهنجو پروگرام ٻڌائي ويا. اهڙي ئي هڪڙي پروگرام جي سلسلي ۾ پاڪستان ۾ مخالف ڌر جو چوٽيءَ جو ليڊر حسين شهيد سهروردي ٿرپاڪر ۾ آيو ۽ ڪيس سچائي منزل کان سواءِ ڪٿي به جاءِ پناهه نه ملي. سچائي منزل تي ترسڻ کان پوءِ جڏهن ڪراچي واپس پهتو، تڏهن هڪ خط غلام محمد لغاري کي لکيائين. سو هيٺ ڏجي ٿو.

ڪلفٽن ڪراچي :

10 جولاءِ 1956ع

منهنجا پيارا لغاري صاحب!

آءُ سچ پچ اهو ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو آهيان ته اوهان ميرپور خاص ۾ ڪهڙو نه بهترين ڪم ڪيو آهي. جيتوڻيڪ آءُ ميٽنگ جي ڪاميابيءَ کان ڏاڍو متاثر ٿيو آهيان، پر ان کان به وڌيڪ مون کي اهو ڏسي ڏاڍي خوشي ٿي آهي ته اوهان غير معمولي ڪم ڪيو آهي ۽ اوهان اسان جي عوام جي هيٺين طبقن جون سچيون خدمتون ڪيون آهن، جن طبقن کي اوهان جي مدد جي سخت ضرورت آهي. انهيءَ سموري بندوبست لاءِ جيڪو اوهان ڪيو هو اوهان جي وڏي مهرباني. آءُ اوهان جي روشن مستقبل جو خواهشمند آهيان.

اوهان جو مخلص

حسين شهيد سهروردي.

غلام محمد لغاري جي سياست بنيادي طرح هارين جي تنظيم ۽ طبقاتي شعور پيدا ڪري وڏيرا شاهيءَ جو تختِ فرعوني اونڌو ڪرڻ تي ٻڌل هئي. انهيءَ سياست کي اڳتي وڌائڻ لاءِ هو پاڪستان جي هر ترقي پسند ۽ جمهوريت دوست تنظيم ۽ تحريڪ ۾ شامل ٿيندو رهيو. پر هن جڏهن به ڏٺو ته ڪابه آل پاڪستان نام نهاد ترقي پسند جماعت سندس مقصد ۽ بنيادي سياست جي راهه ۾ رڪاوٽ بنجي رهي آهي ته هو هڪدم انهيءَ تنظيم ۽ تحريڪ کي ڇڏي پنهنجي هاري پليٽ فارم تي موٽي ايندو رهيو. انهيءَ سلسلي ۾ هو نعپ، عوامي ليگ ۽ پيپلز پارٽيءَ ۾ شامل ٿيو. پر هڪڙي ڳالهه هر حالت ۾ مجيل هئي ته هو پهرين قومپرست سنڌي هو ۽ سندس اها قومپرستيءَ سراسر انقلابي نوعيت جي ترقي پسندانه هئي، جنهن جو آخري مقصد هن ديس ۾ پرماريت کان آجو هارين ۽ پورهيتن جو راڄ قائم ڪرڻ هو. سندس خيال هو ته هتي هاري تحريڪ جي ناڪاميءَ جو وڏو سبب سنڌ جي وطن دوست سياست سان ڳنڍجڻ بدران انقلابي لفاظيءَ تي مشيني انداز ۾ عمل ڪندي، اهڙي پورهيت جو، پچ لٽڪائو ڪرڻ آهي. جيڪو سنڌ ۾ رڳو معاشي مفادن جي بنياد تي ڪمائي ٿو ۽ رڳو معاشي مفاد انقلاب لاءِ نه صرف ڪارگر ناهن پر الٽو ان جي

راهه ۾ رڪاوٽ آهن. ڪنهن ملڪ ۾ انقلاب يا آزاديءَ واري عمل جي تڪميل ان ملڪ جو هينيون طبقو ۽ ٻيون محب وطن قوتون ڪنديون آهن جن جا ثقافتي، اقتصادي ۽ تاريخي رشتا هڪ ٻئي سان لاڳاپيل ۽ ڳنڍيل هوندا آهن. بلوچستان ۾ رهڻ واري عرصي ۾ سندس انهيءَ نظرئي کي هيڪاري هٿي ملي جڏهن نعپ جي هڪ ميٽنگ ۾ ڪامريڊ لغاري، ولي خان کي چيو ته ” آءٌ جيل جي اسپتال ۾ اهي بلوچ نوجوان ڏسي آيو آهيان جن جو سَنڌ سَنڌ چيري منجهن لوڻ ٻُرڪيو ويو آهي. بلوچ عورتن سان جيڪي ڪجهه وهيو واپريو آهي تنهنجي اوهان کي چڱيءَ طرح خبر آهي. مون کي اوهان اهو ٻڌايو ته بلوچستان جي تحريڪ ۾ پناڻ اجا تائين چو شريڪ نه ٿيو آهي.“ ولي خان انتهائي ڪاوڙجي چيو ته ”مون ڪڏهن ٻروچن جي پيرن تي ٽوپي اڇلائي هئي ته اوهان جبلن تي چڙهي تحريڪ هلايو، جو اڄ اوهان مون کي تحريڪ ۾ شامل نه ٿيڻ جو مهڻو ڏيئي رهيا آهيو.“ ولي خان جو اهو جواب ٻڌي ڪامريڊ لغاري نعپ جي ميٽنگ مان واڪ آئوٽ ڪري ويو. پوءِ هن پنهنجي سموري قوت بلوچستان جي قومي تحريڪ لاءِ وقف ڪري ڇڏي. ان وقت سچائي اخبار ڪوئيٽا شهر ۾ هٿو هٿ ڪپي ويندي هئي. اخبار جي وڪري مان جيڪي ڪجهه حاصل ٿيندو هو تنهن مان اخبار به ڇاپيندو هو ته گهر جو خرچ به هلائيندو هو. ان وقت سندس دوست نواب اڪبر بگٽي بلوچستان جو گورنر هو، پر ڪامريڊ لغاري بلوچستان جي قومي تحريڪ جي حمايت ڪانه ڇڏي نه وري بگٽي صاحب ڪامريڊ جي انهيءَ روش تي ناراض ئي ٿيو. ڪامريڊ، بگٽيءَ سان ذاتي لاڳاپا ڪونه ٽوڙيا . ۽ پاڻ انهن لاڳاپن جي آڌار تي هو قومي تحريڪ جي ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ مدد ڪندو رهيو. ان سڀ ڪجهه هوندي به هن، بگٽيءَ جي گورنريءَ قبول ڪرڻ واري عمل کي ڪڏهن ساراهيو ڪونه ۽ نه وري ڪو مالي فائدو ورتائين.

نواب اڪبر بگٽيءَ جي گورنريءَ واري وقت ۾ سندس صلاح ڪار ملڪ عثمان ڪانسي ٻڌايو ته: ” آءٌ نعپ ۾ هوندو هوس پر دوستن ڪان ڪن ذاتي ناراضگين جي ڪري آءٌ نواب بگٽيءَ جي گورنريءَ ۾ سندس صلاحڪار بڻيس ۽ منهنجي ڪار تي جهنڊو لڳي ويو. هزارين ماڻهو مبارڪون ڏيڻ لڳا. هڪ ڏينهن انهي مبارڪي ماڻهن ۾ شامل ڪامريڊ اوچتو منهنجي جاءِ ۾ داخل ٿيو ۽ مون تي نظر پوندي شرط وڏي اوچنگار ڏيئي روئڻ لڳو . آءٌ ڏانهس وڌيس ڪيس ڳلي لڳائي چيم ”ڪامريڊ خير ته آهي روئين چو ٿو؟“ چوڻ لڳو ”تون ذهني ۽ روحاني طرح مري وئين. عثمان ڪانسي جيڪو منهنجو انقلابي دوست هو، سو مري ويو هي ڪار تي لڳل جهنڊو ان جو ثبوت آهي.“ چيم ڪامريڊ! هي منهنجي ڪار تي جهنڊو پختونستان جي علامت آهي. تون حال في الحال ماٺ ٿي اسان ان طريقي سان بلوچستان جي خدمت ڪرڻ ٿا چاهيون ڪامريڊ ڪاوڙ ۾ ڳاڙهو ٿي چوڻ لڳو ”هڪ ته ذهني طرح پنهنجي بزدلي ۽ ياڙيائپ جي پرواني تي صحيح ڪئي اٿئي! مٿان وري بلوچستان تي احسان ڪرڻ جي پوچي ڦيرڻ ٿو چاهين جيڪڏهن اهڙي نموني عوام جي خدمت ٿئي ها ته لينن سڀ ڪان پهرين زار جي حڪومت ۾ شامل ٿئي وڃي ها ۽ گانڌي ساري عمر جيلن

۾ نہ سڙي ها، ڪجھ ڏينهن ڪان پوءِ سرڪار ناراض ٿي توڪان اهو جهنڊو ڦري ڇڏيندي. پختونستان اچي پٽ تي ڪرندو. اهڙا ديس اسان کي ڪونہ کپن جيڪي جلدي ٿهن ۽ سرڪار ناراضگيءَ تي جلدي ڊهن“.

ڪانسي ٻڌايو تہ ڪجھ ڏينهن ڪان پوءِ آءُ استيعفا ڏيئي آيس ۽ منهنجي ڪار تان جهنڊو لهي ويو تہ، ڪامريڊ ٺهڪ ڏيئي اچي مليو ”ڇئي ڪيڏانهن ويو تو وارو پختونستان“ وراڻيم ”جيڏانهن تو وارو سنڌوديش ويو.“

ڪامريڊ وڏو زنده دل ۽ بهادر ماڻهو بہ هڪڙو ئي هو. سندس زنده دلي ۽ بهادريءَ جا ڪجھ مثال پيش ڪجن ٿا.

هڪ ڀيري ڪنهن فيصلي جي سلسلي ۾ ڪجھ عورتون ڪامريڊ وٽ آيون ۽ ڪيس ڏاڍو تنگ ڪيائون، پر ڪامريڊ کي اهو فيصلو ڪرڻو ئي ڪونہ هو. سو ٽارئيندو رهيو نيٺ هڪ مائي چيو. ”ڪامريڊ! آءُ تو وٽ نياڻيون ميڙ وني آئي آهيان. نياڻي ست قرآن آهي.“ ڪامريڊ جي ٺوڳائي طبيعت اڌمو ڪاڏو. چئي ” مائي نياڻي واقعي ست قرآن آهي، پر مرد سان گڏ سمهڻ کان پوءِ سيپارو بہ نہ لهي.“ اهو ٻڌي مايون ڪامريڊ کي گاريون ڏينديون هليون ويون ۽ هن سک جو ساهہ کنيو.

هڪ ڀيري ڪامريڊ نبي سر روڊ کان ريل گاڏيءَ ۾ ميرپور خاص اچي رهيو هو. ساڳئي گاڏي ۾ هڪ قادياني مبلغ بہ وينو هو. مبلغ، ڪامريڊ سان ڪچهري ڪندي اچي مرزا غلام احمد قاديانيءَ جي نبوت جي ثبوت ۾ دليل ڏيڻ شروع ڪيا. ڪامريڊ خاموشيءَ سان ٻڌندو رهيو. مبلغ دليل ختم ڪري ڪامريڊ کي چوڻ لڳو تہ اوهان مهرباني ڪري قادياني فرقي ۾ اچي مرزا صاحب تي ايمان آڻيو. ڪامريڊ ٺهہ ڦهہ جواب ڏنو تہ: ” جڏهن آءُ سچي نبيءَ جي آندل دين کي ڪونہ ٿو مڃان، تہ پوءِ تو واري ڪوڙي نبيءَ جو دين ڪيئن قبول ڪندس.“ قادياني مبلغ حيران ٿي ڪامريڊ جي منهن ۾ ڏسندو رهجي ويو.

هڪ ڀيريءَ ڪنهن مسڪين ماڻهوءَ جي زال پير غلام رسول شاهہ جيلانيءَ جو هڪ مئنيجر زوري ڪڍائي ويو ۽ ميرپور خاص جي هڪ بنگلي تي سريت وانگر رهائڻ لڳو. غريب ماڻهوءَ، پير غلام رسول شاهہ وٽ دانهين ويو، پر پير صاحب سندس ڪوبہ داد فرياد ڪونہ ڪيو اتان مايوس ٿي هو پوليس، ڪورٽن، تر جي ننڍن وڏن زميندارن، پيرن، ميرن وٽ ويو، پر هر جڳهہ تان ڪيس مايوس ۽ نامراد واپس ورڻو پيو. ڇوتہ پير غلام رسول جو اثر رسوخ هر جڳهہ تي پنهنجي مئنيجر کي بچائيندو رهيو. نيٺ انهيءَ غريب ماڻهوءَ کي ڪنهن ٻڌايو تہ”سچائي منزل“ تي غلام محمد نانگو رهي ٿو ان وٽ وڃ. ڪامريڊ همراهہ جي ڳالهہ ٻڌڻ کان پوءِ بہ چار همراهہ ساڻ ڪري سڌو ان بنگلي تي وڃي بيٺو. همراهہ کي چيائين.”آءُ دروازي تي بيٺو آهيان تون وڃي اندران پنهنجي زال کي وٺي اچ ڇوتہ منهنجي خيال ۾ هن وقت بنگلي ۾ تنهنجي زال ۽ سس ڪانسواءِ ٻيو ڪوبہ ماڻهو موجود ڪونهي.“ هن غريب شخص اندر وڃي پنهنجي زال کي هلڻ لاءِ چيو پر مائي انڪار ڪيو تہ ”تون منهنجو مڙس ئي ڪونہ آهين.“ اهو جواب ٻڌي همراهہ موٽي اچي ڪامريڊ

ڪي سموري ماجرا ٻڌائي. ڪامريڊ اهو ٻڌي ڏوڪيندو سڌو بنگلي اندر هليو ويو ۽ مائيءَ ڪي چوٽيءَ مان جهلي ٻہ ٽي نيٽ هٽي چوڻ لڳو تہ”هلين ٿي يا نہ؟“ مائي وڏيڪ موچڙن جي ڊپ ڪان هڪدم هلڻ لاءِ تيار ٿي ويئي. جڏهن سيئي همراهہ ماين کي وٺي ٽانگي ۾ چڙهي هلڻ لڳا تہ اوچتو ماين رڙيون ڪرڻ شروع ڪيون تہ اسان کي بچايو اسان کي اغوا پيو ڪيو وڃي. بازار ۾ بيٺل پنجابي ۽ پناهگير، اسلامي جوش ۾ ٽانگي کي وڪوڙي ويا. ان وقت تائين مئنيجر بہ سهڪندو اچي پهتو، چئي منهنجي زال ڪامريڊ زوري ڪڍائي ٿو وڃي. ڪامريڊ هڪل ڪري چيو: ”سڀ بيهي رهو بي صورت ۾ سيني کي شوٽ ڪندس. اڄ منهنجو رت تتل آهي“ مئنيجر سميت سڀ ماڻهو بيهي رهيا. ڪامريڊ مايون وٺي سچائي منزل تي آيو. جتان زال مڙس کي ڪنهن ديهي تي چڏي آيو. جتان اڄ ڏينهن تائين مائي واپس مئنيجر وٽ نہ پهتي آهي.

جڏهن جسم ۾ طاقت هئي ۽ سختين جسم کي هيٺو نہ ڪيو هو تيستائين ڪامريڊ هميشہ ريل گاڏيءَ جي ٽرڊ ڪلاس گاڏي ۾ سفر ڪندو هو. پر ڪڏهن ريچڪ ۽ ڦڏو ڪري فرسٽ ڪلاس ۾ ويهندو هو. اهڙوئي هڪڙو واقعو ميرپور خاص ريلوي اسٽيشن تي ڪري ڏيکاريائين. ڪامريڊ نبي سر روڊ وڃڻ لاءِ ٽرڊ ڪلاس جو ٽڪيٽ وٺيو پليٽ فارم تي بيٺو هو تہ، سندس نظر هڪ واقفڪار تي پيئي، جيڪو پريشانيءَ جي حالت ۾ هيڏانهن هوڏانهن وائڙن وانگر چڪر ڪاٽي رهيو آهي. ڪامريڊ ان کان پريشانيءَ جو سبب پڇيو. هن ٻڌايو تہ مون فرسٽ ڪلاس جو ٽڪيٽ ورتو آهي. پر فرسٽ ڪلاس جي گاڏن ۾ ڪنهن طاقتور ايجنسيءَ جا ماڻهو وينا آهن جيڪي اسان کي ويهڻ نہ ٿا ڏين. اها ڳالهہ ٻڌي ڪامريڊ هڪدم ايس ٽي کي سڏي چيو تہ مون کي فرسٽ ڪلاس جي ٽڪيٽ ناهي ڏي. فرسٽ جو ٽڪيٽ ڪٽي ڪامريڊ سيني گاڏن ۾ ويو پر ڪنهن بہ گاڏي ۾ ڪيس ويهڻ نہ ڏنو ويو. هن ريلوي جي عملي کي چيو، پر عملي بہ پنهنجي بيوسيءَ جو اظهار ڪيو. جنهن تي ڪامريڊ بہ چار همراهہ وٺي ريلوي جي پٽڙيءَ تي ويهي رهيو تہ جيستائين اسان کي فرسٽ ڪلاس ۾ ويهڻ نہ ڏيندو ۽ اهي طاقتور ماڻهو اسان کان معافي نہ وٺندا ان وقت تائين اسان هتان نہ اٿنداسين. وڏو گوڙ ٿيو. ڪامريڊ کي ڏسي ٻيا بہ ڪيترا ماڻهو اچي پٽڙين تي ويهي رهيا، نيٺ ڪامريڊ جا سڀ شرط مڃيا ويا، پوءِ ڪامريڊ ۽ سندس پوئلنگ پٽڙين تان اٿيا.

هڪ ڀيري مون کان پڇيائين، ”ڪڏهن تنهنجي پيءُ تنهنجي تقرير ٻڌي آهي“ وراڻيم:”نہ.“ چوڻ لڳو: منهنجي پيءُ هڪ ڀيرو منهنجي تقرير ٻڌي هئي. ٿيو هيئن جو آءُ گهٽو ڪري جيل ۾ ويندو رهندو هوس ۽ منهنجي پيءُ حڪومت ۽ حڪمرانن کي پٽون ۽ پاراتا ڏيندو رهندو هو. آءُ ڪيس چوندو هوس تہ بابا! ڪهڙو ۽ قاضي، وڏا حرامي آهن، مون کي خواهہ مخواهہ جيل ۾ ٿا وجهن نہ تہ آءُ بنهہ اشراف ماڻهو آهيان. سرڪار کي ڪجهہ بہ ڪونہ چوندو آهيان. بابا چوندو هو، ”تقرير ۾ ڇا چوندو آهين“؟ ” اهو تہ هارين سان ناحق آهي هارين کي حق ڏيو.“ ”اهو تون صحيح ٿو چوين. تون حق تي آهين. ڪهڙو ۽ قاضي واقعي بدمعاش آهن.“ ڪامريڊ کلي چوڻ لڳو: تہ هڪ ڏينهن جو گهر اچان تہ بابا مون تي

ڪاوڙيو وينو هو چوي پيو کهڙو ۽ قاضي وڏا اشراف ماڻهو آهن مون حيران ٿي پڇيو ته ”بابا، اهو وري ڪيئن“ چوڻ لڳو پٽ، ”مون تنهنجي تقرير ٻڌي آهي، جيڪا تو کهڙي جي خلاف ڪئي آهي. سچ پچ جيڪڏهن، آءُ کهڙي جي جاءِ تي هجان ها ۽ تون اجوڪي تقرير منهنجي خلاف ڪرين ها ته آءُ توکي ڦاسيءَ تي لٽڪايان ها، کهڙو ته وري به جيل ۾ وجهيو ڇڏيو ڏيئي، اهو ته اشراف ماڻهو ٿيو. ڏاميج ته تون ٿئين نه؟“ هڪ ڀيري آءُ ڪامريڊ سان ملڻ ويس ته هو هڪ سياسي ورڪر کي سمجهائي رهيو هو. ورڪر کان ڪامريڊ پڇيو ته : ”ڪم ڪيئن ٿا ڪريو“ هن چيو ”ٻهراڙيءَ جي ڳوٺن ۾ ويندا آهيون. ڳوٺن جي ماڻهن کي گڏ ڪري پنهنجو نظريو ٻڌائيندا آهيون“ ڪامريڊ پڇيو: ”تقريرون رڳو اوهان ڪندا آهيو يا ڳوناٺا به تقريرون ڪندا آهن“. هن وراڻيو” تقريرون رڳو اسان ڪندا آهيون.“ ”پوءِ اوهان کي ڪيئن خبر پوندي آهي ته هن ڳوٺ جي ماڻهن سان کهڙي زيادتي آهي. چو ته جهڙيءَ ريت هر هڪ ملڪ جون حالتون ڌار ڌار ٿين ٿيون، بلڪل اهڙيءَ ريت سنڌ جي هر ڳوٺ جا مسئلا ۽ مصيبتون جدا جدا آهن. وڏيرن جي روش، پوليس جون حرڪتون، پاڻيءَ جا مسئلا هر ڳوٺ ۾ جدا جدا قسم جا آهن. انڪري ٻهراڙيءَ جي ڪچهرين ۾ اول اتي جي ماڻهن کي ٻڌو، ته هو پنهنجا کهڙا سور اوهان سان سلن ٿا ۽ اوهان تي ڪيترو ڀروسو ڪري پنهنجا اندر جا اُڌما بيان ڪن ٿا. ان طريقي سان توهان هن علائقي جو سياسي ۽ سماجي تجزيو وڏيڪ سولائيءَ سان ڪري سگهندئو.“

هڪ ڀيري آءُ ڪامريڊ سان ملڻ سچائي منزل تي ويس ته مون کان اڳ هڪ مولانا به ڪامريڊ وٽ وينو هو. ٿوري دير کان پوءِ ڪامريڊ هڪ مائيءَ کي سڏي چيو ته : ”ڪڪڙ جهلي اچ ته عبدالواحد کي ڪارايون، گهڻن ڏينهن کان پوءِ ملڻ آيو آهي. مائي ڪڪڙ جهلي آئي ته اُنهيءَ ساڳي مائي کي چوڻ لڳو ته هي چاقون وٺ وجي کهي اچ. اتي وينل مولانا رڙ ڪئي ته: ”مائي وري ڪڪڙ ڪيئن کهندي، عورت جي ڪٺي جائز ڪانهي! “ ڪامريڊ هڪدم چيو: ”قرآن ۾ ڪٿي لکيل آهي ته جانور هرو ڀرو مرد کُهي؟“ مولانا لاجواب ٿي ويو. خير مون ڪڪڙ کُهڻ ڪونه ڏنو. دال روٽي کاڌيسين، پر ڪامريڊ وارو دليل منهنجي ذهن مان اڄ ڏينهن تائين نه نڪري سگهيو آهي.

ڪامريڊ جي وفات سان سنڌ هڪ پر بهار، بهادر، سرويچ، سياسي ۽ انقلابي تجربن سان مالامال شخصيت کان محروم ٿي ويئي.

انسان جي پيدائش ۽ موت جو سلسلو اڻ کٽ آهي، جيڪو سدائين جاري رهندو، پر ٿرپارڪر ضلعي جي ڪا نيڪ بخت ماءُ وري شايد ئي غلام محمد لغاري جهڙي عظيم ۽ لاڪيٽي ٻچي کي جنم ڏئي.

لک لهي ٿي اها مٽي، جنهن تي هيڙن انسانن جنم ورتو ۽ ان ماءُ جي ڪک پدمئون پري آهي، جنهن ۾ غلام محمد جهڙي سدوري، سباجهي ۽ سلڇڻي انسان قرار ورتو.

*

محمد عثمان ڏيپلائي

آءُ جيل جي اونداهي ڪوٺيءَ ۾ قيد هوس. ٻاهرينءَ دنيا سان لاڳاپي ۽ رابطي جا ٽي ذريعا هئا. (1) اخبار (2) پندرهين ڏينهن ٿيندڙ ملاقات ۽ (3) حاضرين تان موٽندڙ دوستن جون خبرون چارون.

هڪ ڏينهن صبح جو سوير عبرت جي ذريعي خبر پيئي ته سنڌ جو مشهور اديب ۽ چوٽيءَ جو افسانه نگار محمد عثمان ڏيپلائي گذاري ويو. خبر پڙهندي شرط مون کي پنهنجي بيوسيءَ واري حالت تي روئڻ اچي ويو، جو آءُ ڏيپلائيءَ جي آخري رسمن ۾ شريڪ ٿي نه ٿي سگهيس.

حقيقت ۾ قيد نالو ئي پنهنجيءَ مرضيءَ جي خاتمي جو آهي. جتي پنهنجي مرضي سان انسان نه ملي سگهي ٿو نه ڪيڏانهن اچي وڃي سگهي ٿو. ڪي ڪي موقعا اهڙا هوندا آهن جن ۾ شريڪ ٿيڻ جي خواهش هوندي آهي. انساني ذهن ۽ ضمير جي سمورين خواهشن ۽ قوتن جي ڇڪ هوندي آهي، ته انهن موقعن تي وڃڻ گهرجي، پر قيد ۽ بند جا سخت قانون، بي رحم دروازا ۽ زنجير، پنهنجي سموري ڪنورتا سان انساني ذهن ۽ ضمير جي خواهشن ۽ قوتن جي ڇڪ کي ڇتي ۽ ڇيپاٽي ڇڏيندا آهن. ان وقت انسان جي سوچ صفا تخريب پسند ٿي پوندي آهي ۽ هر شئي ٽوڙڻ ۽ ڀورڻ لاءِ اُدما اُٿندا آهن. اهڙيون گهڙيون جڏهن ايندڙيون آهن، ان وقت ماڻهو اهو سوچڻ تي مجبور ٿيندو آهي ته جنهن شخص جيل جا قائدا ناتا آهن سو انساني رشتن ناتن جي سڪ ۽ ڇڪ کان قطعي محروم ۽ صفا بي حس هو.

اڄ انهن قائدن قانونن جو شڪار ٿي آءُ سنڌ جي هن بهادر ۽ ذهين ماڻهوءَ جي رسمن ۾ شريڪ ٿي نه ٿي سگهيس.

منهنجي روح مان رڙ نڪتي:”اي انسان جا ويرِيُو! ٿل اوهانجين پيڙهين تي ڪڏهن سچ جي روشني نه پوي اسان جا پيارا اسان کان ڪيترو پري هليا ويا آهن، هميشه لاءِ اوهان اسان کي اها اجازت به نه ڏني جو اسان پنهنجن پيارن جي چهري تي آيل آخري مرڪ کي ڏسي سگهون.

مون کي خبر ناهي ته ڏيپلائيءَ سان منهنجي پهرين ملاقات ڪٿي ۽ ڪڏهن ٿي پر هن جيڪو قرب، جيڪا پنهنجائپ ۽ جيڪو پيار مون کي ڏنو، تنهن مونکي سندس پرستار بنائي ڇڏيو. هو قلم جو ڌڻي هو ۽ آءُ اجا قلم جهلڻ ئي مس سکيو هوس، پر هن پنهنجي درياءَ دليءَ سان سدائين منهنجي همت افزائي ڪئي، منهنجي آڏين ابتين ليڪن جي تعريف ڪئي.

هو عالمي ادب جي ان سگهاري ۽ صحتمند تحريڪ جو سنڌ جهڙي نظر انداز ٿيل

خطي ۾ دلير ميمبر هو، جنهن تحريڪ سموري دنيا ۾ سچائي، سونهن امن ۽ انسانيت دوستي جي عظيم جدوجهد ۾ پنهنجو ڀرپور ڪردار ادا ڪيو آهي. ڏيپلائيءَ رڳو پنهنجي ضمير جو پوئلڳ هو. اهو ضمير هن جو منشور هو هن جي سياست هو ۽ هن جي سياسي توڙي ادبي برادري هو. اهو ئي سبب آهي جو منڍ کان وٺي، اسان کي، هن جي لکڻين ۾ ڪيئي لاها چاڙها ۽ ذهني ۽ فڪري تضاد نظر اچن ٿا. پر انهن تضادن ۽ عمر جي مختلف منزلن ۾ اختيار ڪيل، سندس لاڙن ۾ ڪنهن به ذهني ۽ فڪري بد ديانتي جو عنصر نه هو. ان ڪري هن پنهنجي ضمير جي روشني ۾ هلندي ڪڏهن به سرڪار يا سرنديءَ وارن طبقن جو راضپو حاصل نه ڪيو. الٽو هن ڪيترين ئي تڪليفون سنيون، ذهني گهاءُ ڪاڏا. مالي قربانيون ڏنيون، جيل ياترائون ڪيون، اخبارون ۽ پريسون ضبط ڪرايون، پر پنهنجي اڇي اجري ضمير جي پيروي نه ڇڏي. اها ضمير جي پوئلڳي ئي هئي، جنهن ڪيس ٿر جي هڪ گمنام ڇوڪري مان، سنڌي ادب جي آسمان تي چوڏهين جي چنڊ وانگر چمڪايو ۽ عزت، شهرت ۽ حيثيت ڏيارائي، پر انهيءَ سڀ ڪجهه ملڻ باوجود به سندس طبيعت ۾ مغروري، هٺ ۽ وڏ ماڻهپائي پيدا نه ٿي ۽ پنهنجي سياءُ ۾ آخري گهڙيءَ تائين، ڏٽڙيل، غريب ۽ ٻي پهچ ماڻهن جي گهٽائيءَ جو، پاڻ کي فرد سمجهندو رهيو. انتهائي هٺ جو ڪليل، بي پرواهه ۽ بيڊپو. اها سادگي هن جي ڪاڏي ۽ لکڻ ۾ بنهه ظاهر هوندي هئي. جڏهن پريس تي وينل هوندو هو ته ڀاڪڙا هوٽل جي چانهن جي وٽ وٺان هوندي هئي. جڏهن مانيءَ جي مهل ٿيندي هئي تڏهن گهران ماني گهرائڻ يا گهر وڃي ماني کائڻ يا ڪنهن چڱي ڇوڪي هوٽل تي وڃي ماني کائڻ بدران پريس جي ٻاهران ٻينل گاڏي وارن کان، انتهائي سڙيل، تيل ۾ ٻڏل، پاروٺو پٽُ، سير يا اڌ سير وٺي پاڻ به کائيندو هو ۽ اسان کي به ڏاڍي چاهه سان کارائيندو هو. جيڪو وينل هوندو هو، تنهن کي ضرور شريڪ ڪندو هو. پوءِ ڪٽي مولانا گرامي هجي يا ابوبڪر مگسي. رڳو جويو صاحب ۽ همايوني سندس انهيءَ دعوت ۾ شريڪ نه ٿيندا هئا. گاڏن وارا به اهڙا هري ويا هئا، جو مانيءَ جو وقت ٿيندو هو ته، پريس ٻاهران اچي، پٽ جي هوڪي ڏيڻ سان گڏ ڏيپلائي صاحب جي هوڪي واري انداز ۾ ضرور پچا ڪندا هئا. ڪڏهن بدقسمتيءَ سان يا وينلن جي خوش قسمتيءَ سان پٽ وارو نه ايندو هو ته آفتاب پريس جي پر وارين نهاريءَ جي هوٽلن تان پاروٺي نهاري ۽ مانيون گهرائي، ڏاڍي مزي سان کائيندو ۽ کارائيندو هو. اهي هوٽل انتهائي سستا ۽ هندستاني سستي نهاريءَ جا مرڪز هوندا هئا، جتي هفتي جا ست ئي ڏينهن نهاري ملندي رهندي هئي ۽ اسان جهڙا سجا ڀائي، سوا روپيه ۾ ڊوَ تي ماني کائيندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن ڏيپلائي صاحب کي اهو ڪاڏو کائيندي ڏسي، ڪو ٽوڪيندو هو ته: ”ان ڪاڏي سان بيمار ٿيندئو.“ ته هڪدم جواب ڏيندو هو ته : ” آءُ پنهنجي طبعي عمر پوري ڪري چڪو آهيان. هاڻي گريس مارڪن تي پيو جيئان. اها مارڪن ڏيڻ واري جي مرضي آهي ته ڪيترين مارڪون ٿو ڏئي.“

لکڻ جي معاملي ۾ مون ڪڏهن ڪونه ڏٺو ته ڏيپلائي صاحب پنو پين ڪٽي باقاعدي اهتمام سان لکڻ وينو هجي، جيئن عام اديب لکندا آهن.

ڪرشن چندر جي باري ۾ مشهور آهي تہ جيستائين شيفر پين ۽ آرٽ پيپر جو چمڪندڙ ڪاغذ ٽيبل تي موجود نہ هوندو هو، ان وقت تائين اردوءَ جو هي مشهور اديب لکي نہ سگهندو هو. پر ڏيپلائي لاءِ آءُ چئي سگهان ٿو تہ گهٽ ۾ گهٽ مون ڪڏهن ڪونہ ڏٺو تہ لکڻ وقت ڊنگائتو قلم ۽ سالم ڪاغذ وٽس موجود هجن. گھڻو ڪري بال پين، پينسل يا پيگل ٽنل پين سان اخبار يا ڪتاب جي حاشئي تي لکندو ويندو هو يا پروف نڪتل پني جي پٺ تي ۽ ڇپائي لاءِ پيل اخباري ڪاغذ مان ڪو ٽڪڙو ڪٽي، هيٺ، مٿي، سڄي، کٻي لکندي ويندو هو ۽ اهڙا نشان هڻندو ويندو هو جيئن ڪمپوزنگ وقت ڪمپازيٽر سمجهي سگهن. اهڙي طريقي سان لکڻ کان پوءِ نظرثاني يا صفحن جا نمبر بہ پروف پڙهڻ وقت صحيح ڪندو هو. هونءَ هڪ پيرو ڪا شيءَ لکي ان ۾ وري درستي ڪرڻ يا ٻيو پيرو ناهڻ لکڻ ڏيپلائي جي طبيعت جي ئي خلاف هوندو هو. هن جو لکڻ لاءِ هر وقت موڊ هوندو هو. سائين جي ايم سيد سندس باري ۾ بلڪل صحيح لکيو آهي تہ "ڏيپلائيءَ لاءِ لکڻ ايترو ئي آسان آهي جيترو هڪ تندرست ماڻهوءَ لاءِ پاڻي پيئڻ." مون تہ ڪيترا ڀيرا سندس انهيءَ عادت جو مشاهدو ڪيو آهي.

پير ابراهيم جان سرهندي جو ڪتاب "سنڌ سونهاري" پڙهيائين تہ ويٺي ويٺي چيائين: "دل ۾ اچي ٿو اهڙو جواب ڏيان جو پيرن جون ست پيڙهيون پيون ياد ڪن" مون چيو: "ڪريو بسم الله." بس سائين! پوءِ تہ ان وقت ئي سنڌ ٽائيمس جي حاشي تي اهو ڪتاب لکجڻ شروع ٿي ويو، جيڪو ٻن هفتن جي اندر لکجي ۽ ڇپجي بازار ۾ اچي ويو. ڪمال اهو جو ڪتاب لکڻ وقت ڪنهن بہ ڪتاب مان مدد نہ ورتائين. سندس حافظو غير معمولي هو. هر وقت سنڌي، اردو، فارسي، عربي، هندي جي هزارين ڪتابن جا حوالا شعر، لطيفا ۽ ٽوٽڪا ياد هوندا هئس. جيڪي لکڻ وقت، موقعي ۽ مهل سارو، ڏاڍي مهارت سان ائين استعمال ڪندو ويندو هو، جيئن ڪا ئي سگهڙ عورت پرت پرڻ مهل گج ۾ ٽُڪون ٽاڪيندي ويندي آهي. سندس لکڻيءَ ۾ ڪٿي بہ جهول يا گهٽ وڌائي نظر نہ ايندي هئي. سندس افسانا ۽ ناول سنڌيءَ زبان ۾ فن ۽ تبليغ جي ميلاپ جو بهترين نمونو آهن. جن جو انداز ۽ اسلوب پنهنجو آهي، جيڪو پڙهڻ ۽ سمجهڻ ڏاڍو سولو ۽ ڪاپي ڪرڻ ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. هن پنهنجي انهيءَ انداز ۽ اسلوب سان سنڌ جي وڏن ڊِنگن کي ڊِير ڪيو. شل نہ هو ڪنهن جي پنيان پوي. جنهن جي پنيان پيو ان کي دليلن ٽوٽڪن، چٽرن سان عوام ۾ پڙهندڙن ۾ هڪ ٽڪي جو ڪري پوءِ ساهي ڪڍندو هو. هن جا عنوان ۽ هئڊيگون بہ پنهنجي نوعيت جون هونديون هيون هڪ پيري قربان بگٽيءَ جي خلاف مضمون لکيائين جنهنجو عنوان ڏنائين."بگٽيءَ جون ٻي ايمانيون" يا موسىٰ ڀٽي جي خلاف مضمون جو عنوان سوچيائين"حافظ جون هتوراٽيون عرف نابينا جون نادانيون"

ڏيپلائيءَ کي ڪتاب لکڻ ۽ پڙهڻ جو جنون جي حد تائين شوق هوندو هو. روزانہ پريس جي ڪنهن ماڻهوءَ هٿان سوا سئو ڪن جا نوان ڪتاب ۽ رسالا گهرائيندو هو، جيڪي هر حالت ۾ پڙهندو هو، ۽ پڙهڻ ڪانپوءِ اهي شيون سانڊي رکڻ، هن جي طبيعت جي خلاف

هو. شايد هو هر، قسم جي ذخيري اندوزيءَ جي خلاف هو. اهوئي سبب آهي جو ايڏي ساري خريداري جي باوجود وٽس ڪا خاص لائبريري يا ڍنگ سان پيل ڪتابن جو ذخيرو نہ هو. هڪ ڀيري بن پهرن جي مانيءَ جي دعوت ڏنائين. مون چيو: ”آءُ توهان جي گهر ماني کائڻ تہ خوشيءَ سان ايندس پر هڪڙو شرط آهي تہ آءُ توهان جي لائبريريءَ مان پنهنجي پسند جا ڪتاب پڙهڻ لاءِ کڻندس.“ خوشي سان منظور ڪيائين. سندس گهر پهچي مون لائبريريءَ جي ڳولا ڪئي. پر مون کي سمورو گهر ڏسڻ کان پوءِ بہ لائبريريءَ نالي ڪا شئي ڏسڻ ۾ ڪانہ آئي. مختلف ڪمرن جي ڏار ڏار ڪندن ۾، ڪٽن يا ڪٻٽن جي اندر ڪي ڦاٽل رسالا ۽ ڪجهہ ڪتاب نظر آيا. انهن ۾ هڪڙو ڪتاب مهاتما گانڌيءَ جي آتم ڪٿا جي ٻنهيءَ جلدن جو سنڌي ترجمو مون کنيو. ٻيو ڪو بہ ڪارائتو ڪتاب ڪونہ هو جڏهن مون مايوسيءَ جو اظهار ڪيو تڏهن چوڻ لڳو :”سڀ ڪتاب ماڻهو کڻي ويا ڪا شئيءَ سانڍي رکڻ ۽ ذخيرو ڪرڻ آءُ سِکيو ئي ڪونہ آهيان.“

پئسو ڪيئن ڪمائجي، هر وقت اها لوري لڳل هوندي هئي. هي ڪم ڪيو. ان مان هيترا پئسا ملندا. هن ڪتاب مان هيترو نفعو ملندو. فلاڻن کي فلاڻي، جماعت، پارٽي، ملڪ هيترا پئسا ڏين ٿا. جيڪڏهن ڪنهن پارٽي جي ٻن ڪارڪنن ۾ اختلاف پيدا ٿيو تہ ڏيپلائيءَ جو تبصرو هوندو هو تہ پئسن تي ٺهي نہ سگهيا، نتيجي طور ڌار ٿي ويا. جيڪڏهن خبر پئجي ويئي تہ يونيورسٽي جي وائس چانسلر ۽ رجسٽرار ۾ اختلاف پيدا ٿي پيا آهن تہ هڪدم چئي ڇڏيندو هو تہ، معاملو پئسن جو آهي.

ان سڀ ڪجهہ هوندي بہ ڳالهہ وري بہ اچي اتي ڪٽي تہ پئسو گڏ ڪرڻ، سانڍڻ يا سرمايا ڪاري ڪرڻ، جايون نهرائڻ هن جي طبيعت جي ئي ابتڙ هو. پئسو آيو ناهي ويو ناهي. ان پئسي تي لعنت آهي جيڪو ڏيپلائيءَ جي کيسي ۾ آرام ڪري. پريس تي ڇپائي جو ڪم جيڪو ٿيندو هو، تنهن جا پئسا ڪمپازيٽر، اخبار جو ايڊيٽر، مشين مين ۽ ٻيو عملو کائي ويندو هو. مرحوم ڪڏهن بہ صحيح حساب ڪتاب نہ ورتو ۽ نہ ئي وري ڪنهن اشراف صحيح حساب ڪتاب ڏنو. سموري پريس ۽ اخبار انهيءَ طريقي سان تباهہ ٿي ويئي. پڇاڙي عمر ۾ تہ پريس مان رڪشہ جو ڀاڙو بہ ڪونہ نڪرندو هو. اهو وري بہ شڪر ٿيو تہ اولاد کي پڙهائي ورتائين ۽ اولاد فرمانبردار ٿيو. جيتوڻيڪ هڪڙيءَ ڌيءَ کان سواءِ ڪنهن بہ ٻار کي علمي يا ادبي دلچسپي يا شوق رتيءَ برابر نہ آهي.

1976ع ۾ سنڌ جي صوبائي حڪومت ڏيپلائي صاحب کي ”شيخ المشائخ“ ڪتاب لکڻ ۽ ڇپائڻ جي ڏوهہ ۾ گرفتار ڪيو. ڇوتہ اهو ڪتاب سرهندي پيرن جي خلاف هو ۽ ان وقت جي صوبائي حڪومت جو سربراهہ مسٽر جتوئي، سرهندي پيرن جو مريد هو. گرفتاريءَ کان پوءِ سنڌ جي هن عظيم اديب ۽ دانشور کي جيل جي ”سي“ ڪلاس ۾ رکيو ويو. ڏيپلائيءَ جي گرفتاريءَ کان ترت پوءِ، آءُ بہ ڏيپلائي جي پريس تان گرفتار ٿيس. ڏيپلائي جلد آزاد ٿي ويو، پر منهنجي قيد جي مدت وچوڙي جي رات وانگر ڊگهي ٿيندي ويئي. هڪ ڏينهن آءُ سنڌ اسپيشل ٽربيونل ۾ وينو هئس پوليس جي پهري هيٺ شنوائي

جي انتظار ۾، تہ ڏيپلائي صاحب اچي نڪتو. ڏاڍي اڪير ۽ محبت سان مليو. ڪجھ فروٽ آندو هئائين. ويني ويني سندس جيل ۾ رهڻ وارن ڏينهن جا احوال ٻڌائيندو رهيو. چيائين، ڪالھ جتوئيءَ سان مليو آهيان، ڏاڍي مزيدار ڳالھ ٿي. جتوئيءَ چيو ” ڏيپلائيءَ صاحب مون کي افسوس آهي جو منهنجي حڪومت ۾ توهان کي ڪجھ ڏينهن ”سي“ ڪلاس ۾ رهڻو پيو، غلطي ٿي ويئي، اڳتي لاءِ اوهان کي ”بي“ ڪلاس ملندو.“ تہ مون هڪدم جواب ڏنو:”جتوئي صاحب اوهان فڪر نہ ڪريو اسان ڪان اهڙي غلطي نہ ٿيندي اوهان کي هڪدم ”اي“ ڪلاس ڏينداسون.“ جتوئيءَ حيران ٿيندي چيو:”ڏيپلائي صاحب جا چئي رهيا آهيو؟“ وراڻيم: ”جيڪي ڪجھ اوهان چيو ان جو جواب ڏيئي رهيو آهيان.“ اتي جتوئي کي احساس ٿيو تہ پاڻ غلط ڳالهائي ويو آهي. پوءِ ڳالھ کي ٽوڪ ۾ ٽاري ڇڏيائين.

اهڙي جرئت ۽ حاضر جوابي وري ڪنهن دانشور ۾ هوندي آهي. جيتوڻيڪ اهڙي ڳالھ پروٽوڪول جي خلاف آهي. پر پروٽوڪول جي پابندي ٻنهيءَ طرفن ڪان ٿيڻ گهرجي . سنڌ جي جاگيردار جي اها ذهنيت رهي آهي تہ، هو ڪنهن ٻئي انسان جي حيثيت ڏسندو آهي نہ وري عزت سڃاڻيندو آهي. اهڙي ذهنيت واري جاگيردار کي اهڙو ئي جواب ملڻ گهرجي جهڙو ڏيپلائي صاحب ڏنو.

اڄ هو اسان ۾ نہ رهيو آهي، مون کي سندس قبر جي بہ خبر ناهي. پر سندس فڪر ۽ فن تي هڪ اهڙي ٽولي قبضو ڪيو آهي، جيڪو ادب ۽ فن کي مقصد معنىٰ ڏيڻ جو منڪر آهي. جيڪو اديب کي صفا غيرجانبدار بنائڻ جو حامي آهي. جنهن جو خيال آهي تہ اديب کي ماڻهن ۽ ملڪي مسئلن ڪان ائين ٿهڻ گهرجي، جيئن ٻهراڙي جي عورت، پنهنجي مڙس جي نالي وٺڻ ڪان ٿهندي آهي. اهڙو سست ۽ ماڻهن ڪان وئون ويندڙ ٽولو، اڄ اهڙي انسان جي فڪر ۽ فن جو وارث بڻيو آهي، جنهن انسان پنهنجي ڌرتي ۽ ان جي فرزندن جي ڏکن ۽ سورن ۾ سدائين پاڻ کي سلهاڙيل سمجهيو ۽ ان سلسلي ۾ ڪنهن بہ قربانيءَ ڪان ڪينَ ڪيٻايو. سنڌ جي قومي تحريڪ سان سندس لاڳاپي جو ان ڪان وڌيڪ ڪهڙو ثبوت هوندو جو سموري سنڌ مان ڏيپلائي واحد اديب هو، جنهن محترم جي ايم سيد جي شخصيت تي ٿيندڙ حملن جو پنهنجي نالي سان منهن ٽوڙ جواب ڏنو، ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ سائين جي ايم سيد جي سالگرهہ جي جلسي ۾ شريڪ ٿي پنهنجو مؤقف ۽ نقط نظر وڏي جرئت سان پيش ڪيو. ان ريت هن سنڌ، سنڌي عوام ۽ سنڌ جي قومي تحريڪ سان پنهنجي مڪمل طرفداريءَ جو مظاهرو ڪري ڏيکاريو. ڏيپلائيءَ سان 1978 ع ۾ پاڪستان نيشنل سينٽر ۾ شام ملهائي ويئي. ان موقعي تي مون بہ تقرير ڪئي جيڪا يادگيري طور هتي ڏيئي رهيو آهيان: ” آءُ پرائمريءَ اسڪول ۾ پڙهندو هوس. جڏهن ڪورس جي ڪتابن ڪان سواءِ ٻيا ڪتاب پڙهڻ سکيس تہ مون کي ياد آهي، جيڪي ڪتاب پهرين پهرين منهنجي مطالعي هيٺ آيا، سي سنڌي زبان جي سدا بهار اديب ڏيپلائيءَ جا هئا. جن منهنجي ننڍڙي ذهن تي پير پرستي، وهم پرستي ۽ وڏيرا شاهيءَ جي خلاف ابتدائي نقش چٽيا ۽ منهنجي سوچ جي لاڙن کي سماج ۾ موجود هاجيڪار قدرن جي خلاف بغاوت ڏانهن

موڙيو. گويا آءُ چئي سگهان ٿو تہ:

”اول ارض مس جلدي ترابها“ اها پهرين زمين آهي جنهن جي مٽيءَ منهنجي جسم کي ڇهيو“.

وقت گذري ويو آهي. حالتن ۾ بي پناهہ اُٿل پُٿل آئي آهي. اهي جايون ذري گهٽ ڊهي وئيون آهن، جن ۾ ويهي مون ابتدائي سبق پڙهيا هئا، معصوم دور جون معصوم غلطيون ۽ منڙيون حرڪتون، گناهہ ۽ ثواب جي تصور کان خالي ڪيترائي ٺهڪ ۽ ڳوڙها نہ معلوم ماضيءَ، مرهيات جي کهڙي ڪنڌ ۾ مينهن وساڙن وانگر مند ملهار جو انتظار ڪندا هوندا. پر ڏيپلائيءَ جي ڪتابن منهنجي ذهن تي جيڪي ڇٽ اُڀاريا هئا سي، اڄ بہ ائين ياد آهن، جيئن ڪنهن وينگس کي زندگيءَ جي پهرين پيار ۽ جوانيءَ سان ڀرپور چمي ياد رهجي ويندي آهي.

اسڪولي دور ۾ جڏهن ڏيپلائيءَ جا ڪتاب مون پڙهيا هئا، تڏهن مون کي ڏيپلائيءَ جي باري ۾ ڪابہ خبر ڪانہ هئي. پر اڄ جڏهن آءُ سنڌي زبان جي افساني ادب جي هماليہ جي موجودگيءَ ۾ ڳالهائي رهيو آهيان. تڏهن مون کي ان جي تاريخ جاگرافيءَ جي پوري ڄاڻ آهي ۽ آءُ پاڻ کي خوش قسمت ٿو سمجهان تہ ڏيپلائيءَ بہ ان ضلعي جو رهاڪو آهي، جنهن ضلعي جو آءُ رهاڪو آهيان ۽ اهو ضلعو ٿرپارڪر ئي آهي، جنهن جي واريءَ جي ذري ذري کي ڀٽائي پنهنجي شاعري ۾ آٽي لافاني بنائي ڇڏيو آهي. اهو ضلعو سنڌ جي سيني ضلعن کان پکيڙ ۾ وڏو آهي ۽ ڏيپلائي جيتري ڪاغذ تي لکيو آهي، سو جيڪڏهن گڏي پکيڙيو وڃي تہ آءُ يقين سان چئي سگهان ٿو تہ ان جو مجموعي پکيڙ ٿرپارڪر ضلعي جي پکيڙ کان وڌي ويندي. اوهان چئي سگهو ٿا تہ ايتري ڪاغذ تي هڪ عريضي نويس بہ لکندو آهي. عرض انهي لاءِ اهو ڪندس تہ عريضي نويس جو ڪاغذ ٽشو پيپر واري حيثيت والاريندو آهي ۽ ڏيپلائي جيڪي ڪجهہ، جيتري ڪاغذ تي لکيو اهو گهرائي سان اثرانداز ۽ انقلابي گيت کان وڌيڪ جذبو ۽ عملي اتساهہ پيدا ڪندڙ ثابت ٿيو. آءُ هي بہ دعوىٰ سان ٿو چوان تہ، سنڌي زبان جو ڪوبہ افسانوي ادب تخليق ڪندڙ اديب ڏيپلائي کان وڌيڪ سنڌ ۾ ڄاتو سڃاتو ڪونہ ٿو وڃي ۽ نہ ئي پڙهيو وڃي ٿو. جڏهن بہ ڪو پڙهندڙ ڏيپلائيءَ جو ڪو ڪتاب وٺي ٿو. ان وقت ڪيس پڪ هوندي آهي تہ هن ڪتاب ۾ ضرور سادي ۽ سلوڻي انداز ۾ لکيل ۽ چٽي طرح ڪنهن مسئلي جي بامقصد طريقي سان اپٽار ڪيل هوندي. اهو سبب آهي جو ڏيپلائي سنڌ ۾ اديب سان گڏ مذهبي مصلح ۽ سماجي انقلابيءَ جي حيثيت سان پڻ ڄاتو سڃاتو وڃي ٿو.

هر اديب جن مسئلن ۽ مونجهارن تي لکندو آهي، تن مان ڪي مقامي نوعيت جا هوندا آهن تہ ڪي عالمي، ۽ عالمي مسئلا بہ مقامي مسئلن جي حوالي سان ان اديب جي تخليق جا موضوع بڻبا آهن. انهيءَ حوالي جي روشنيءَ ۾ اسان چئي سگهون ٿا تہ، ڏيپلائي هڪ عالمي اديب آهي. عالمي اديب جو مان اهو هرگز ناهي تہ هن جي شهرت پوري دنيا ۾ هجي، پر عالمي اديب جو مان اهو هئڻ گهرجي تہ هن سموري انسان ذات جي ڏکن ۽

مونجهارن، انهن جي سببن ۽ انهن کي ختم ڪرڻ جي طريقن سان پاڻ کي ڪيتري قدر ڳنڍيو آهي، ۽ انهيءَ هيڪاندي ڏکايل انساني برادريءَ جو پاڻ کي ڪيتري قدر فرد سمجهيو آهي؟ آءٌ سمجهان ٿو جتي بہ پير پرستي، وهم پرستي آهي. جن بہ ملڪن ۾ وڏيرن، جاگيردارن، سردارن، خانن، چوڌرين، سيٺين ۽ سرمايہ دارن جي ڏاڍ جو گهاٽو پنهنجي پوري قوت سان قرندو تو رهي ۽ جيڪي بہ قومون پرماريت، سامراجيت ۽ قوميءَ غلاميءَ جون شڪار آهن، ڏيپلائي پنهنجي قلمي ۽ علمي جدوجهد کي انهن جي شاندار ۽ نيٺ سوڀ ماڻيندڙ جدوجهد سان ملائي، پاڻ کي ان ڏکويل برادريءَ جو، پرجوش ميمبر ثابت ڪري ڏيکاريوآهي. اهو ئي سبب آهي، جو اسان جي هن سگهاري ۽ نہ ٿڪجندڙ اديب جيڪو ادب تخليق ڪيو آهي، سو نہ رڳو اجوڪين حالتن ۾ سماجي شعور جي اوجر ۽ واڌاري جون ضرورتون پوريون ٿو ڪري، پر اهو اڳتي لاءِ عوام جي سماجي شعور ۽ ڏاهپ جي اوسر جو ذريعو پڻ ثابت ٿيندو. اهو شعور جيڪو نيٺ هن ڪائنات جي مادي ۽ فڪري تهن ۾ يونچال پيدا ڪندو. هن ڪچري سان پريل دوزخ تي هڪ خوبصورت ۽ سُهائيندڙ جنت تعمير ڪندو .

هڪ دوست چيو آهي تہ ڏيپلائي ان ڪري عظيم آهي جو هن جو نالو لاهور ۾ نهيل مينار پاڪستان تي لڳل نالن جي لسٽ ۾ شامل آهي. جيڪڏهن ڏيپلائي جي عظمت رڳو اها آهي تہ پوءِ ڏيپلائي تي وڌيڪ ڪجهہ ڳالهائڻ جي ضرورت ناهي، هلو تہ مينار پاڪستان تي سندس نالو ڏسي اچون ۽ ٿي سگهي تہ، ان جو فوٽو ڪڍي، ڏيپلائي جي گهر جي در تي لڳائي ڇڏيون. اسان پنهنجي اديبن کي آخر ڪڏهن سرڪاري لسٽن کان ٻاهر سندن ڪم ۽ فن جي بنياد تي ڏسڻ جا هيراڪ بنباسين. هتي مون کي هڪ واقعو ٿو ياد اچي تہ، هڪ ڀيري نيولين بوناپارٽ، ڪنهن بادشاهہ جي قبر تي ويو تہ، قبر تي ان بهادر بادشاهہ جي تلوار رکي هئي. نيولين تلوار کڻي پنهنجي سيڪريٽري کي ڏني تہ کڻي هلي پئرس جي عجائب گهر ۾ رکنداسون. سپاهي حيران ٿيندي چيو تہ: ”جيڪڏهن مون کي اهڙي تلوار ملي ها تہ، آءٌ جيڪر، اها پاڻ کان جدا نہ ڪريان ها، ڇو تہ ماڻهو مون کي ان تلوار جي ڪري عزت ڏين ها.“ ان تي نيولين چيو تہ : ” مون وٽ منهنجي تلوار ناهي ڇا؟ آءٌ چاهيان ٿو تہ ماڻهو مون کي، منهنجي تلوار جي ڪري عزت ڏين ۽ آءٌ پنهنجي تلوار جي وسيلي سڃاتو وڃان.“

سو ادا، ڏيپلائي ان قلم جي ڪري عظيم آهي جنهن قلم، پير پرستي، وهم پرستي، وڏيرا شاهي ۽ سنڌ دشمنيءَ جي قلعن ڏار وڌا. نہ ان قلم جي ڪري، جنهن مينار پاڪستان تي سندس نالو لکيو.

ڪامريڊ حيدربخش جتوئي

آءُ سموري سنڌ گھميو آهيان. ننڍي ڪنڊ جي تاريخ جي به ڪي قدر ڄاڻ اٿم. جنهن جي وسيلي بيشمار سياسي، ادبي،علمي ۽ انقلابي شخصيتن سان واقفيت ٿي آهي. پر هي حقيقت آهي ته، جيڪڏهن آءُ موهن جي دڙي جي مٽيءَ جي پيدائش، حيدربخش جتوئيءَ کي نه ڏسان ها ۽ نه پڙهان ها ته جيڪر نئين سنڌ جي، نئين فڪر جي، پوريءَ ريت ڄاڻ کان محروم رهجي وڃان ها.

حيدربخش جتوئيءَ جو ذڪر ڪندي مشهور اديب شورش ڪاشميري لکيو آهي ته: ”جيل جي زندگيءَ ۾ ڪامريڊ جتوئي جھڙو بهادر ۽ شريف انسان مون تمام گھٽ ڏٺو آهي.“ شورش جي ملاقات، ڪامريڊ سان ڪراچي جيل ۾ ٿي هئي، جڏهن ٻئي اتي، ايوبي آمريت جي آخري دور ۾ گڏ هئا. ڪامريڊ لاءِ اهو ڏکھو قيد ثابت ٿيو ۽ جڏهن هو ڪراچي جيل مان آزاد ٿي حيدرآباد پهتو، تڏهن حيدرآباد ريلوي اسٽيشن تي هزارين ماڻهن سندس شاندار استقبال ڪيو. انهيءَ استقبالي هجوم ۾ آءُ به هڪ هوس، جتي مون، سنڌ جي هن عظيم لافاني انسان کي پهريون پيرو ڏٺو. جيل جي سختين سندس صحت کي جهوري وڌو هو. سندس ڳاڙهو رنگ پيلو ٿي ويو هو. سندس جسم ٽڪل پئي لڳو. مچ جيل جي موسم سندس جسم جو رت ۽ ست چوسي ڇڏيو هو. هي جھڙو موت جي دروازي تان موٽيو هو. پوءِ به هن جي هٿ ۾، ايوبي آمريت جي موت ۽ ون يونٽ جي خاتمي جو پروانو هو. سندس خوبصورت چهري تي سفيد گھاٽا شهپر، روايتي سنڌي جوڏي جو اهڃاڻ ڏيئي رهيا هئا، نه نگاهن ۾ وري آخري فتح جا ڪرٽا جرڪي رهيا هئس. هن ريلوي پليٽ فارم تي ڪابه تقرير ڪانه ڪئي. رڳو ايترو چيائين ته سڀ کان پهرين سنڌ جي آزاديءَ جي شهيد هوشوءَ جي قبر تي هلبو. هزارين ماڻهن جو هجوم ڪامريڊ جي اڳواٽي ۾ هوشوءَ جي قبر ڏانهن راهي ٿيو. قبر تي ان رڳو اهو چيو ته: ” هوشو! ڏس تنهنجا وارث جاڳيا آهن. هاڻي نئين دور جو ڪوبه نپيئر، سنڌ کي غلام رکي نه سگھندو ....“ اهو پهريون پيرو هو جو مون ڪامريڊ کي جيل مان آزاد ٿي، سنڌ جي آزاديءَ جي شهيد هوشوءَ جي قبر تي سيس نوائيندي ڏٺو.

ٻيو پيرو ڪيس بسنت هال ۾ ”هوشو“ ڏينهن جي صدارت ڪندي ڏٺم. اتي هن ڪيترائي شعر ٻڌايا جن ۾ سندس گھر واريءَ تي نهيل شعر ”مصطفیٰ ماءُ“ به هو... شعر پڙهڻ وقت سندس خوبصورت چهري تي سدا بهار معصوميت ۽ ڪڏهن به مات نه کائيندڙ مرڪ هئي. هن هڪ انقلابيءَ جي ديانت، سچائيءَ ۽ پوري انقلابي اخلاق سان پنهنجيءَ گھرواريءَ جي ساٿس گھاريل گھڙين جي پرلطف ڪيفيت جي ساراهه پئي ڪئي. ماڻهن جا ٺهڪ هئا. نعره هئا. بي پناهه عقيدت هئي. سموري سنڌ جي سگھه، سياڻپ ۽ ساڃاهه سندس

سامهون هئي. هن جي سامهون گلاب جي پنکڙين جهڙيون نازڪ ناريون هيون. لوهي لنگن وارا اڙٻنگ هاري هئا. دونهاتيل جسمن وارا پورهيت هئا. ڦاسيءَ جي رسن کي چميون ڏيئي نعره هڻندي موت جي منهن ۾ ويندڙ انقلابي قومپرست هئا. رٽن ۾ رت سان رابيل پوکيندڙ سنڌي ڪميونسٽ، اديب، دانشور ۽ شاعر هئا. پنهنجي شاعري سان دوکي جي ديوارن ۾ ڏار وجهندڙ شيخ اياز هو. سدا بهار شاعري ۽ خوبصورت آواز سان سنڌ جي تاريخ ۽ تهذيب کي نئون شعور وجدان بخشيندڙ نياز همايوني هو. فن جي خطاب کي پنهنجي حڪم تي هلائيندڙ ۽ ماڻهن جي دلين ۾ سنڌيت جا مچ مچائيندڙ حفيظ قريشي هو. سنڌي زبان جي سدا بهار جوڀن سان، سنڌ جي سرزمين تي، سونهن جا سلا پوکيندڙ ، رسول بخش پليجو هو. پر سڀ ڪامريڊ جتوئيءَ جي عظيم جدوجهد ۽ بي پناهه فڪري پختگيءَ سامهون ٻارن وانگر ادب سان وينا هئا. حقيقي معنیٰ ۾ ڪامريڊ جي عظمت به انهيءَ جلسي ۾ چلڪي ۽ چمڪي پئي. ڪوبه اهڙو ماڻهو اتي موجود هو جنهن جو سيس سندس عظمت اڳيان جهڪيل نه هجي.

ون يونٽ جي خلاف سنڌي نوجوانن ڳاڏي ڪاتي چوڪ ۾ بک هڙتال ڪئي، اتي ماڻهن جا ميڙا هوندا هئا، جيڪي بک هڙتالي شاگردن کي آفرين ڏيڻ ۽ گلن جا هار پارائڻ ايندا هئا. هڪ ڏينهن آءُ به اُتان وڃي نڪتس. ماڻهو مختلف مسئلن تي شاگردن کان سوال پڇي رهيا هئا. ايتري ۾ ڪامريڊ جتوئي به اتان اچي نڪتو. اها ساڳي معصوميت، مرڪ، سادگي ۽ شرافت.

سندس نرم چهرو، مرڪندڙ اکين ۾ محبت جي چمڪ. هي لازوال معصوميت وارو ماڻهو، بک هڙتالي شاگردن سان رلي ملي هڪ ٿي ويو. شاگردن ۽ ٻين عام ماڻهن، ڪائنس پاڪستان ۾ ان وقت هلندڙ، جمهوري جدوجهد جي باري ۾ عام طرح ۽ پيپلز پارٽيءَ جي متعلق، خاص ڪري انيڪ سوال پڇيا. هن انتهائي ڌيرج سان، پاڪستان ۽ سنڌ جي باهمي توازن جي روشنيءَ ۾ جواب پئي ڏنا. پيپلز پارٽيءَ جي باري ۾ سندس رويو بنهه سخت هو. سندس چوڻ هو ته: "اسان کان وڌيڪ ڪير جمهوريت پسند آهي ۽ ڪنهن اسان کان وڌيڪ جمهوريت لاءِ جدوجهد ڪئي آهي؟ اسان ان وقت سنڌ جي عوام ۽ ان جي ذريعي سيني قومن جي عوام لاءِ جمهوري حق حاصل ڪرڻ جي جدوجهد ڪئي، جڏهن اجوڪي ليڊرشپ، ٻرن ۾ لڪي پئي هئي. اصلي مسئلو هي آهي ته انهن پارٽين وٽ قومي حقن لاءِ ڪابه گنجائش نه آهي. جنهن پارٽي، جنهن تحريڪ، جنهن تنظيم جي پروگرام ۾ مظلوم قومن جي حقن لاءِ گنجائش نه هجي، انهن پارٽين تحريڪن ۽ تنظيمن لاءِ حيدر جي دل ۽ دماغ ۾ ڪابه گنجائش ناهي. باقي جيستائين پيپلز پارٽيءَ جو سوال آهي ته ان جو ليڊر به کهڙي ۽ قاضيءَ جي صف ۾ شامل آهي.

هي پٿا، کهڙا ۽ قاضي،
وڪڻي سنڌ، ٿيا راضي.

۽ پيپلز پارٽي ئي آهي جيڪا اهڙو ثاتو ثابت ٿيندي، جنهن ۾ چور ۽ پاڳي، ڦريل ۽ ڦورو، ظالم ۽ مظلوم ڪي گڏ ڪرايو ويندو ۽ ان ذريعي سنڌ کي رضاڪارانہ طور، چٽوکنيو بڌي، پنجاب جي جھوليءَ ۾ اڇلايو ويندو. پيپلز پارٽيءَ جي اڳواڻن وٽ سنڌ جو ڪوبہ تصور ناهي ۽ جنهن وٽ سنڌ ناهي، ان سان منهنجو واسطو نہ آهي.“

اڄڪلھ باغي جو هڪ شعر پيو ڳايو وڃي .

جـي جـيـــون تـــو ۾ سـنڌ نہ آ،
پوءِ منهنجي توکان دوري آ.

ڪامريڊ جي جيون ۽ نظرئي جي صحيح عڪاسي انهيءَ شعر کان وڌيڪ مختصر لفظن ۾ ٻي ڪا ٿي نہ ٿي سگهي.

آءُ زاهد پريس تي نوڪري ڪندو هوس. مون پريس جي مالڪ مولانا محمد زاهد کي چيو تہ: ” آءُ ڪامريڊ جتوئيءَ جي جنازي ۾ شريڪ ٿيڻ چاهيان ٿو مون کي موڪل ڏني وڃي.“ اتي هڪ ڪاتب وينو هو جنهن چيو، دهرئي جي جنازي ۾ وڃي ڇا ڪندين؟ مولانا زاهد ڪاوڙجي ڪاتب کي چيو: ”بڪواس نہ ڪر : جتوئيءَ سڄي حياتي پنهنجي قوم ۽ مظلوم ماڻهن جي خدمت ڪندي گذاري ڇڏي. ان کان وڌيڪ ٻيو ڪهڙو مسلمان ٿي سگهي ٿو.“ حيدربخش کان وڌيڪ پنهنجي قوم سان وفادار ۽ پيار ڪندڙ ماڻهو منهنجي نظر مان ڪونہ گذريو آهي. تون وڃ وڃي حيدربخش جي پوين رسمن ۾ شريڪ ٿي:“.... آءَ جتوئي جي آخري رسمن ۾ شريڪ ٿيس. گاڏي ڪاتي چوڪ مان (هاٽي حيدر چوڪ) سندس جنازو ان جاءِ مان روانو ٿيو جيڪا جاءِ اڌ صديءَ تائين سڄي سنڌ ۾ گونجندڙ هاري حقدار جي نعري جو مرڪز رهي هئي ۽ ان جاءِ جو آڳر ان وقت قومي جدوجهد جي بهادرانہ ڪاروانن جو مورچو بڻجي چڪو هو.

مون کي خبر نہ هئي تہ سندس آخري آرام گاهہ ٿيڻ جي خوش نصيبي ڪهڙي سرزمين کي حاصل ٿيندي. مون غالبن عمر شوري کان پڇيو تہ : ” ڪامريڊ کي ڪٿي دفن ڪندا،“ عمر مون کي جواب ڪونہ ڏنو ۽ آءُ ماٺ ميٺ ۾ جنازي سان هلندو رهيس. سائين جي ايم سيد، خير بخش مري، اڪبر بگٽي ۽ ٻيا انيڪ ماڻهو جنازي جي جلوس ۾ شريڪ هئا، جلوس سڌو وڃي غلام شاهہ ڪلهوڙي جي مقبري جي صدر دروازي ۾ داخل ٿيو. اتي خبر پيئي تہ :” ڪامريڊ وصيعت ڪئي هئي تہ مون کي غلام شاهہ جي مقبري جي احاطي ۾ دفن ڪجو“. جلوس اندر هليو ويو ۽ آءُ مقبري جي مکيہ دروازي جي سامهون بيهي رهيس. منهنجي سامهون ڪڏهن غلام شاهہ جي تصوير اڀري ٿي تہ ڪڏهن حيدربخش جتوئي جو روشن چهرو آيو ٿي. غلام شاهہ آزاد، آباد، پاڻ پري ۽ خوشحال سنڌ جو آخري

حڪمران، پٽائي جي عام (روايت مطابق) ۽ حيدربخش جتوئي سنڌ جي آجپي، آزادي ۽ پاڻ پرائيءَ لاءِ سڄي عمر وڙھندڙ.

مون پھريون ڀيرو حيدربخش جتوئيءَ ڪي جنرل ھوش محمد شھيد جي قبر تي سيس نمائيندي ڏٺو ھو. ۽ اڄ غلام شاھ ڪلھوڙي جي پرسان دفن ٿيندي ڏٺو. ھوشو، جنھن جو نعرو ھو تہ ”مرسون مرسون سنڌ نہ ڏيسون.“ اھو نعرو ھڻندي ماتر ڀوميءَ تان ٻلھار ٿي ويو ھو. ان جي قبر تي سنڌ جو ھي سرڪش، باغي، ھنيلو ۽ انقلابي، سيس نمايو بيٺو ھو. ٻنھيءَ ۾ رڳو سنڌ مشترڪ ھئي.

غلام شاھ، جنھن سنڌ جي آزادي ۽ آبادي لاءِ وڙھندي ڪڏھن بہ گھوڙي جي پٺ تان ھنو ھيٺ نہ لاٿو. اڄ ان جي مقبري ۾، شاھي تخت ۽ تاج ڪي نوڪر سان اڏائيندڙ، ھڪ انقلابي فقير دفن ٿي رھيو ھو. ھڪ بادشاھ، ٻيو فقير، ھڪ اڻ پڙھيل، ٻيو مارڪسي فلسفي جو عالم، ھڪ جاگيرداري نظام جو محافظ، ٻيو جاگيرداريءَ جو دشمن، ھڪ پنھنجي چوڌاري امير ڪبير رکندڙ ۽ ٻئي جي چوڌاري ھميشہ ٻڪيا ڏکيا ھاري. ايڏي تضاد ھوندي بہ ٻنھيءَ ۾ ھڪ شيءَ گڏيل ھئي، جا ٻنھيءَ جو ورثو ھئي، اھا ھئي سنڌ. سنڌي ماڻھن جي سنڌ.

حيدربخش ھن سرزمين تي سنڌ جي صدين جي پيڙھيل ھاريءَ جي دل جي فرياد ڪي پنھنجي قلم ۽ ذھني پورھئي سان منظم ڪري ”ويچاري“ ھاريءَ ڪي ان لائق بنايو تہ ھو، انگريزن جي پوڪيل وڏيرا شاھيءَ جي ٻڙ تي زوردار حملا ڪري ۽ شايد سنڌ جي تاريخ ۾ شاھ عنايت شھيد کان پوءِ ”سنڌ ھاري ڪميٽي“ پھرين منظم ھئي، جنھن جي جھنڊي ھيٺ سنڌ جو ھاري پنھنجي حقن لاءِ وڙھڻ سگھيو، جيلن ۾ وڃڻ لاءِ تيار ٿيو، پنھنجي تنظيم جي حڪم ھيٺ مرڻ ۽ شھادت ماڻڻ لاءِ اڳتي وڌيو.

ھاري حقدار تحريڪ جي سلسلي ۾ جتي بہ ھاري بغاوتون ٿيون، جتي بہ ھارين جي ھلچل ھلي، جتي بہ ھارين ڪارن قانونن تي سوڀون ماڻيون ۽ جتي بہ سنڌي ھارين جو رت وھيو. اتي حيدربخش جتوئي پنھنجي پوريءَ قوت سان موجود رھيو. ھارين جي سموري ھلچل ۾ ھن انتھائي انقلابي قومپرست ۽ وطن دوست ھجڻ جو اظھار ڪيو. مثال طور (1) سنڌ ھاري ڪاميٽيءَ گھٽو ڪري سڀ ميمبر سنڌي ھئا (2) ھن ڪڏھن بہ آل پاڪستان پارٽيءَ يا تنظيم ۾ شموليت اختيار نہ ڪئي. ويندي ڪميونسٽ پارٽي ۽ مزدور ڪسان پارٽيءَ لاءِ ڪيس بار بار چيو ويو پر ھو انھن ۾ شامل نہ ٿيو. (3) جيتري قدر مون ڪي معلوم آھي تہ ھو سي پي جو ميمبر بہ نہ ھو، نہ وري سي پيءَ ۾ ايتري صلاحيت ھئي جو اھا ھيڏي پھاڙ جيڏي انسان، جنھن جي محنت جو ڦل سموري سنڌ ۾ ھارين جي اتاھ جي صورت ۾ پکڙيل ھو، تنھن ڪي سنڀالي سگھي. (4) حيدربخش جتوئي گھٽي ۾ گھٽو جيل، سختيون ۽ مصيبتون سنڌ جي قومي مسئلي، ون يونٽ جي لاءِ ڀوڳيون. (5) ھو ھميشہ سنڌي زبان ڪي قومي زبان ٺھرائڻ لاءِ جدوجھد ڪندو رھيو. (6) اھو حيدربخش جتوئي ھو جنھن سڀ کان پھرين جيئي سنڌ جي نعري ڪي سياسي سطح تي مشھور ڪيو. انھيءَ

سموري قومپرستي ۽ وطن دوستيءَ جو ئي نتيجو هو جو هو عظيم انسان دوست هو. هن جي مشهور نظم شڪوهه ۽ ڊاڪٽر اقبال جي نظم شڪوهه ۾ اسان کي ٻنهيءَ جي نقط نظر جو چٽو فرق نظر ايندو هو، اقبال جي شڪوهه رڳو مسلمان جي شڪايت ۽ فرياد تي ٻڌل آهي، جيڪا هو خدا سان ڪري ٿو پيو. پر ڪامريڊ جتوئيءَ جو شعر سموري انسان ذات جي خدا سان بغاوت آميز شڪايت آهي.

ڪامريڊ ۽ سندس ساٿين جيڪي ڪجهه سنڌي عوام لاءِ پاڻ ارپيو سو سنڌ جي تاريخ ۾ نه رڳو ياد رهندو هو پر ايندڙ نسلن لاءِ رهنمائيءَ جو ڪردار ادا ڪندو رهندو. آءُ ڪامريڊ جو ذڪر هن روسي الوداعي گيت تي ختم ٿو ڪريان.

اوهان تباهه ڪن جنگ ۾ قتل ڪيا ويا،
ماڻهن جي آزادي ۽ با وقار جياپي خاطر.
اوهان پنهنجون حياتيون گهوريون ۽ قربان ڪيون،
اهو سڀ ڪجهه جيڪو اوهان کي پيارو هو.
رت ۽ ست چوسيندڙ جيل پوڪيا،
توهان کي زنجيرن ۾ جڪڙي ڏيهه نيڪالي ڏني ويئي.
۽ اوهان ٻنان پچتاءَ جي زنجيرن ۾ جڪڙجڻ قبول ڪيو،
ان ڪري جو اوهان اڪيون بند نه ڪري سگهيا
پنهنجي ساٿين جي پيڙا کان.
ان ڪري به ته
توهان کي يقين هو
انصاف جي طاقت، تلوار جي طاقت کان وڏيڪ آهي.
اهو وقت اچڻ وارو آهي جڏهن
توهان جي گهوريل حياتيءَ جو حساب ٿيندو.
اهو وقت پري ناهي جڏهن ظلم فنا ٿيندو.
۽ ماڻهو عظمت ۽ آزادي لاءِ اُٿندا.
موڪلاڻي اي دوستو واٽ اوهان جي روشن آهي.
اهو اسان جو واعدو آهي.
اسان آخر تائين وڙهنداسين
آزادي لاءِ خوشحاليءَ لاءِ

محمد صالح عاجز

قرآن شريف ۾ موت کي ”يقين“ چيو ويو آهي. يعني هڪ اهڙو ڪيفيتي اظهار جنهن جي واقع ٿيڻ ۾ ڪنهن بنهہ شڪ، وهم ۽ گمان جي ڪابہ گنجائش باقي نہ هجي. علمي طرح انهيءَ کي هرڪو مڃيندو، سمجهندو ۽ اُچاريندو رهندو آهي، پر اهو مڃڻ، سمجهڻ ۽ اُچارڻ ائين هوندو آهي، جيئن ٻئيءَ درجي ۾ پڙهندڙ ٻار سچل سرمست جو بيت ياد ڪري دهرائيندو رهي. البتہ انهيءَ يقين جو ڌڪ ڳري پٿر وانگر احساساتي دنيا جي شيشي تي ان وقت لڳندو آهي، جڏهن انسان کان ڪا اهڙي شخصيت جدا ٿي وڃي، جنهن سان جذباتي ناتا ڳنڍيل هجن. جڏهن اهڙي شخصيت جي باري ۾ اهو يقين ٿي ويندو آهي تہ ڪيس اسان وري ڪڏهن بہ ڏسي نہ سگهنداسون. ان وقت جذباتي دنيا ۾ اهڙو زلزلو پيدا ٿي ويندو آهي. جيڪو ذهن ۽ دماغ جا سمورا ڪاڪ مهل ڊاهي وجهندو آهي ۽ انسان هيڏي ساري ڪائنات ۽ ان جي هلچل ۾ پاڻ کي اڪيلو، بيوس، مايوس ۽ اداس سمجهندو آهي ۽ ڪيس اهو احساس هيڪاري وڌيڪ ستائيندو آهي تہ، انسان جي حياتيءَ جي ڏينهن کي موت جو ڪارو ڪانءُ اَن جي داڻن وانگر چڳيندو ٿو اچي.

محمد صالح عاجز جي وفات جي خبر ٻڌي مون تي بہ مٿئين قسم جي ڪيفيت طاري ٿي ويئي. ڇو تہ هن جي شخصيت سان ڪيترن ئي سببن ڪري منهنجي جذباتي وابستگي هئي. هڪ ”قلندر“ صفت انسان هو، جنهن جي هن ڪائنات ۾ پنهنجي نظرين کان سواءِ ڪابہ دولت نہ هئي. هو وڏو بهادر ماڻهوءَ هو، جنهن جو ڪنڌ وقت جي ڪنهن بہ لات ۽ منات اڳيان نہ جهڪيو هو جنگ آزاديءَ جو عظيم ۽ بيغرض مجاهد هو. جنهن جوانيءَ جون ڪيتريون ئي بهارون ۽ امنگن ڀريا سال، برطانوي سامراج جي جيلن جي حوالي ڪري ڇڏيا ۽ اهي ڏونگرن جهڙا ڏينهن ۽ رجن جهڙيون راتيون آزاديءَ سان سندس عشق کي اجهائي نہ سگهيا. هو سنڌ جي تاريخ جو وڏو عالم هو. جنهن کي سنڌ جي تاريخ ۽ ان سان لاڳاپيل مقام، ماڳ، هنڌ، پيچرا، گس، گهيڙ، دريا جا وهڪرا ۽ بندر بر زبان ياد هئا. هو لطيف جي شاعريءَ آيل سموري جاگرافيءَ جو حافظ هو ۽ اها سڀ ڏرتي سندس لاءِ هٿ جي تري وانگر هئي. هو بهترين اديب، سنو نقاد، شعلہ بيان مقرر، ۽ اڻ ٿڪ محقق هو. هن جي سنڌ جي تاريخ تي ڪيل تحقيق، وسيلن جي اٿاڻ ۽ منفرد نقطہءَ نظر سبب ڇيڇي عوام جي سامهون اچي نہ سگهي آهي ۽ خبر نہ آهي تہ اهو قيمتي سرمايو ۽ املهہ وٿ هاڻي هٿ بہ اچي سگهي يا نہ. جيڪڏهن اها تحقيق وقت سر ڇيڇي ميدان ۾ اچي ها تہ ڪيترن دستاربند مورخن جون پڳون لهي وڃن ها ۽ ڪيترن تاريخ جي اجاريدارن جا دڪان بند ٿي وڃن ها. ايڏي وڏي علم ۽ تحقيق هوندي بہ هن وٽ هر انهيءَ عالم، اديب ۽ فنڪار جو بي پناهہ قدر هو، جنهن هن سرزمين ۽ ان جي عوام لاءِ ٿورو ڪجهہ بہ ڪيو آهي. هو تاريخ جي معاملي ۾ پير حسام الدين راشدي سان ڪيترين ڳالهين ۾ اختلاف رکندي بہ سندس

عقيدت مند ۽ مداح هوندو هو. خود پير صاحب مرحوم به عاجز جي ڄاڻ ۽ علم جو معترف هوندو هو. پير صاحب هڪ ڀيرو، غالبن پوين ڏينهن ۾ آچ ڪئي هئي ته ”اچو مون وٽ اچي رهو ته گڏجي سنڌ جي تاريخ تي رهيل ڪم کي اُڪلائڻ جي ڪوشش ڪريون.“ پر افسوس جو ٻنهيءَ کي دير ٿي چڪي هئي.

عاجز برصغير جي آزاديءَ واري هلچل ۾ پاڻ خود شريڪ رهيو ۽ جنهن وقت ”هيمون ڪالاڻيءَ“ کي ڦاسي ڏني پئي ويئي، ان وقت هو به سکر جيل ۾ موجود هو. ٻي مهاڀاري لڙائي ڇڙڻ کان پوءِ سنڌ ۾ هندستان جي بچاءُ وارن قانونن جو پهريون قيدي محمد صالح عاجز هو. ٽري پوره واري مشهور ڪانگريس جي گڏجاڻيءَ ۾ محمد صالح عاجز هڪ سنڌي ڪائونسلر جي حيثيت ۾ شريڪ ٿيو هوءِ سباش چندر بوس کي ووٽ ڏنو هئائين.... هو پنهنجي حياتيءَ ۾ ننڍي کنڊ جي گهڻو ڪري سيني چوٽيءَ جي ليڊرن سان ملي چڪو هو ۽ آزاديءَ جي جنگ جي معلومات جي سلسلي ۾ هو گهمندڙ ڦرندڙ انسائيڪلوپيڊيا هو. سنڌ ۾ ڪانگريس جي ڪردار، مسلم ليگ جي روش، هتي جا ڪانگريسي ڪارڪن ۽ انقلابي ليڊر، حر تحريڪ، عالمن جون ڪوششون ۽ قربانيون، بزرگ امروٽيءَ جي تحريڪ، ڪميونسٽ پارٽي ۽ ان جا ڪارڪن. اهي سڀ موضوع ڪو ويهي عاجز کان ٻڌي. اهڙي واقعا ۽ نقطا جن جو رازدان صرف عاجز هو، سو سڀ ساڻس گڏ هميشه هميشه لاءِ دفن ٿي ويا. هڪ ڀيري ننڍي کنڊ جي آزاديءَ واري هلچل تي پوري شوق سان ڳالهائي رهيو هو. مرحوم عبدالحق عالماڻي، نياز همايوني ۽ آءُ ڪيس مڪمل ڌيان سان ٻڌي رهيا هئاسين. اهڙي واقعا ۽ نقطا بيان ڪري رهيو هو، جيڪي اسان نه ڪٿي پڙهيا ۽ نه ٻڌا هئا. اهڙن ئي واقعن جي سلسلي ۾ هڪڙو واقعو ٻڌايائين ته:

”گانڌي کي ننڍي کنڊ جون سڀ ٻوليون سکڻ جو جنون هوندو هو. آخري عمر تائين مختلف ٻوليون سکندو رهندو هو. آءُ 1945ع جي پڇاڙي ڌاري ساڻس مليس. مهاتما پڇيو ”سنڌي آهين.“ وراڻيم ”ها“ چوڻ لڳو ”شنڌي ڊاڍي مني ڀاشا آهي. آءُ جيرام داس کان شنڌي سکي رهيو آهيان.“

آزادي جي تحريڪ تي وٽس، ايڏو علم ۽ ڄاڻ هئا، جو جيڪر ويهي لکن ها ته هوند شورش ڪاشميري ۽ عبدالله ملڪ کان وڌيڪ سنو ۽ اعتبار جوڳو مواد، سنڌ واسين کي ملي وڃي ها. پر زماني جي ڦيرين گهيرين ۽ حالتن جي ناسازگاريءَ کيس واندڪائي نه ڏني جو اهي ڪم ڪري سگهي. **آزاديءَ جي تحريڪ جا اهي مجاهد، جيڪي غير فرقيوارانه سياست کي مڃيندڙ هئا، سي 14 آگسٽ 1947ع جي صبح جو پنهنجن پنهنجن بسترن ۽ گهرن ۾ غدار بڻجي ويا. اهو هو سرٽيفڪيٽ جيڪو آزاديءَ جي صبح تي هنن کي مليو. جنهن آزاديءَ خاطر هو پنهنجي وقت جي سڀ کان وڏي سامراجي طاقت جي پهاڙ سان ٽڪر کائيندا رهيا. ڦاسين جي تختن تان واپس وريا، سڄي عمر موت جو پروانو دروازي جو ڪڙو ڪڙڪائيندا رهيو. اهو اهڙو صدمو هو، جنهن جي ڪري هو ذري گهٽ پنهنجو ذهني توازن وڃائي ويٺا. نتيجي طور هو نه آزاد ملڪن جي حڪمرانن سان ٺاهه ڪري سگهيا ۽**

نہ ئي وري انگريز دور واري، پنھنجي ولولي ڪان ڪم وني سگھيا. ھيڏي ساري ملڪ ۾ عوام جي ھجومن ۾ ھو سدائين پاڻ کي اڪيلو ، تنھا، اداس ۽ ويران محسوس ڪندا رھيا. انھيءَ اڪيلائيءَ، تنھائيءَ ، اداسي ۽ ويراني ھنن جي ذھني ۽ فڪري دنيا جھوري ۽ پوري ڇڏي. عاجز صاحب جي شخصيت بہ جڻ سدائين جهُريل ۽ پريل نظر ايندي ھئي. ھڪ پيرو ڪائنس پڇيم: ”مولانا صاحب! ھاڻي پوڙھا ٿي ويا آھيو؟“ جواب ڏنائين ”آءُ ۽ منھنجا ساٿي ۽ ٻيا اسان جھڙا سوين ڪارڪن ھندوستان ۽ پاڪستان ۾ 1947ع ۾ پوڙھا ٿي چڪاسين. اسان جون ڇيلھون ڀڃي ڀيون. ھاڻي جيئڻ جو نقل ڪري رھيا آھيون. نہ اھي ماڻھو آھن نہ اُھو ماحول، نہ اھو خلوص آھي نہ ولولو، نہ وري انھن شين جي قدر ڪرڻ وارو ڪو.

واتــن سيئي ويــام، وڻ مــنجھائِن واسيــا،
ھھڙا ھوت ھئام، جو سرھي سڄ ڪري ويا.

پڇيم: ” مولانا صاحب! مسلم ليگي چون ٿا تہ اوھان ماڻھو مسلمانن جي خلاف ھئا؟“ چوڻ لڳو ”بس يار! اسان شڪست ڪاڌل فوج جا سپاھي آھيون. شڪست ڪاڌل فوج جي سپاھين تي ھر قسم جا الزام لڳندا آھن. اسان نہ مسلمانن جا مخالف ھئاسين ۽ نہ ئي وري ھندن جا دلال . اسان تہ آزاديءَ جا عاشق ھئاسين.“

ھڪ فنڪار ڪان پڇيو ويو تہ ”ڪنھن گھر کي باھ لڳي ۽ ان گھر ۾ معصوم ٻار بہ ھجي تہ ھڪ فنپارو پڻ! تون ان گھر مان ڪنھن کي ڪيندين؟“ فنڪار وراڻيو ھو تہ: ”باھ کي جيئن ٻار ۽ فن ٻئي سلامت رھي سگھن.“

”نندي کنڊ کي انگريز سامراجيت جي باھ وڪوڙي وئي ھئي ان ۾ ھندو، فنپاري وانگر ھو تہ مسلمان، ٻار وانگر. اسان انھن ٻنھيءَ مان ڪنھن ھڪ کي بچائڻ بدران انگريز سامراجيت جي باھ ختم ڪرڻ ٿي چاھي، جيئن ھندو ۽ مسلمان ٻئي سلامت رھي سگھن.“

اڄ آزاديءَ جي تحريڪ جو اھو مخلص ۽ سچو سپاھي اسان ڪان ھميشہ لاءِ موڪلائي ويو. پڪ سان سندس عشق جي ڇٽنگ سلامت رھندي، سامراجيت جي خلاف ٻاريل سندس ٻاھڙي ٽمڪندي ٽمڪندي ڪڏھن پنيت بنبي ۽ ان جي اُھاءُ ۾ ڪيترا مسافر پنھنجي منزل تي پھچندا.

اسان جي نسل کي خبر ئي ڪانھي تہ ھن سرزمين، ھن سال 1982ع ۾ پير حسام الدين راشديءَ ڪان پوءِ پنھنجي ڪيڏي ٻئي عظيم فرزند کي وڃايو آھي. اسان وٽ جتي عظمت ۽ وڏائي، عھدي ۽ دولت سان سڃاتي ويندي آھي، تن کي ڪھڙي خبر محمد صالح عاجز جي.

ھوءَ جا ٻري ھير، ڪاڇي ڏونگر ڪنڌئين
ٻيو ٻاريندو ڪير، ڪاھوڙڪيءَ ڪــير ري.

علي احمد ڏوگر

گهڻو ڪري 1974ع جو اپريل مهينو هو، جو سنڌ جي ان وقت جي صورتحال ۽ ان جي نتيجن تي غور ڪرڻ لاءِ سول لائين جي هڪ بنگلي ۾ چند هم خيال ساٿين جي گڏجاڻي ٿي. جنهن ۾ خيرپور، لاڙڪاڻي، ٿرپارڪر ۽ ڪراچيءَ کان ڪافي تعداد ۾ دوست آيل هئا. تعارف هلندي مون کي ڪنهن دوست چيو ته، ”هي خيرپور کان آيل دوست علي احمد ڏوگر آهي.“ مون ڪيس هٿ ڏنو ۽ خوش خير عافيت ڪرڻ لڳس. ڪشادي پيشاني، روشن ۽ تيز سنڌين واريون روايتي اکيون، پورو پنو قد، سنهو جسم، سنڌو دريا جي پاڻيءَ جهڙو رنگ، آهستي ۽ پرمعنيٰ ڳالهائڻ، دنيا ۽ سنڌ جي تحريڪن شخصن ۽ ڪتابن جي ڄاڻ جو پندار، علم جو عاشق، سنڌ جي سياسي لاهن چاڙهن جو نگران، سنڌ جي واهڻ جو اُلفتي، ڀهراڙي جي زندگي ۽ خلوص جو پيڪر، با صلاحيت، ايماندار، جفاڪش، آرام کي حرام ڄاڻڻ وارو، جدوجهد ۽ مسلسل جدوجهد جو عملي نمونو، هر ويريءَ سان ٽڪرائيندڙ ۽ هر وير جو واهرو، چند منٽن ۾ پنهنجي سحر انگيز شخصيت جي ذريعي متاثر ڪندڙ. اهو هو علي احمد ڏوگر.

مختصر عرصي ۾ اها واقفيت پرخلوص دوستي ۽ پنهنجائپ جو درجو حاصل ڪري ويئي. مون هن کي اسٽيج تي تقرير ڪندي ڏٺو. دوستن جي مجلس ۾ ٺهڪ ڏيندي ڏٺو. ۽ مخالفن سان بحث ۾ جهيڙو ڪندي به ڏٺو. هر جڳهه تي سندس ڪردار ۾ سنڌيت ۽ سنڌ جي مظلوم ۽ مجبور انسانن جي زخمن جو درد محسوس ڪيم.

آخري ڀيرو ڪيس، ايل ايم سي ۾ بيماريءَ جي بستري تي ڏٺم، پڇا ڪرڻ لاءِ ويو هئس، سندس عزيزن کان سواءِ شاگردن، اديبن ۽ دوستن جو هجوم هو، ڇو ته هو سيني جو عزيز هو. سيني جو مائٽ هو هن سنڌ جي مٽيءَ جي ذري ذري، سنڌ جي کيتن ۾ اناج جي پڪڙيل خوشبو ۽ سنڌ جي نڌڻڪي انسان جي هر دک درد سان نينهن لڳايو هو ۽ اهي ماڻهو اڄ ڪيس ڏسڻ لاءِ آيل هئا. آءُ سندس بستري جي ويجهو ويس مرڪندڙ مهانڊي تي بيهوشي طاري هئي، اکيون بند هيون. مون سمجهيو، هو اڄ اسان کان، اسان جي سستي ۽ آرس سبب ناراض آهي. ڪجهه وقت ويهڻ کان پوءِ نڪري آيس.

مون کي ڪم سبب ڳوٺ وڃڻو پيو. ڏيڍ مهيني کان پوءِ موٽي آيس ته ڪنهن دوست ٻڌايو ته علي احمد ڏوگر گذاري ويو....!

مون کان رڙ نڪري ويئي. هو هليو ويو...! سنڌ ۽ سنڌ جي عام ماڻهو کي هنن حالتن ۾ ڇڏي، هو صرف ٻج ڇٽي، فصل لهڻ جي انتظار کان سواءِ هليو ويو. رڳو سپنو ڏسي، ان جي ساڀيا جي چنتا ڪرڻ کان سواءِ هليو ويو.

ها هو هليو ويو. ايترو پري جو اتي نہ اپالو جي رسائي آهيءَ نہ خيال، تصور ۽ ذهن جي پرواز. هو اهڙي ماڳ هليو ويو جتي جو نہ ڪنهن نشان ڏنو آهي ۽ نہ ئي ڪو سنيهو اچي سگهي ٿو. هو هليو ويو ظلم ۽ جبر، ڏاڍ ۽ ڏهڪاءَ واري ماحول کان رسي، هو هليو ويو مائٽن ۽ دوستن کي ڇڏي. اڄ اسان هن کي ڏسي سگهون ٿا، پر هڪ پردي جي پٺيان ۽ جيستائين اهو پردو نہ هٽيو آهي تيسين هڪٻئي سان ڳالهائي نہ ٿا سگهون. اڄ آءُ سوچيان پيو تہ آخري پيرو جڏهن هن مون ڏانهن ڏنو ئي ڪونہ هو تہ، ڪهڙي خبر تہ هو هميشہ لاءِ منهن مٽي رهيو آهي.

اڄ هو خيرپور جي هڪ ٽڪريءَ تي اسان جي احساسن کان بي نياز ستو پيو آهي، پر ڪيس ڪهڙي خبر تہ ڪيترين دليون آهن، جن تي سندس ياد جا نہ ڇٽندڙ زخم آهن.

مينديءَ رتا هٿڙا، ڪجل پنا نيڻ،
سيني وڌا ويڻ، ويندڙ ويندا ئي رهيا.

پير حسام الدين راشدي

گهڻو ڪري سال 1973ع هو. جيئي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن ڪراچي برانچ پاران ٿياسافيڪل هال ڪراچيءَ ۾، محترم جي ايم سيد جي سالگره جو جشن ملهايو پئي ويو. انهيءَ جلسي جي صدارت محترم پير حسام الدين راشدي ڪري رهيو هو.

منهنجي تقرير هلندي، مون ڏٺو ته پير صاحب انتهائي ڌيان ۽ توجه سان منهنجي نقطن جي ادائگيءَ، جملن جي جوڙجڪ ۽ ڳالهائڻ جي انداز کي ڌسي ۽ ٻڌي رهيو آهي. سندس انهيءَ دلچسپيءَ مون تي هڪ قسم جو علمي رعب طاري ڪري ڇڏيو ۽ مون تقرير جي پڄاڙيءَ ڏانهن موڙ ڪائيندي چيو " آءُ محسوس ٿو ڪريان ته هن اسٽيج تي علم جو پهاڙ ۽ گهمنڊڙ ڦرنڊڙ ڪتب خانو موجود آهي. ان جي موجودگيءَ ۾ منهنجي زبان ڳالهائڻ جي طاقت وڃائيندي ٿي وڃي. منهنجو ذهن پنهنجيءَ بيوسيءَ جو اظهار پيو ڪري“ ان چوڻ تي مون ڏٺو ته پير صاحب جي چهري تي ناگواريءَ جي ريکائن جا پاڇا پوڻ لڳا آهن. آءُ سمجهي ويس ته پير صاحب کي سندس واڪاڻ وارا جملا نه وڻيا آهن، پوءِ مون کي تقرير ختم ڪرڻي ئي هئي، سو آخر ۾ مون چيو : ”ذوالفقار علي ڀٽو جنهن قومي تصور تي عمل ڪري رهيو آهي، ان جو بنياد اقبال جي شاعري آهي، جنهن جي پڙهڻ سان مون کي حقي جي ڏپ ايندي آهي. ۽ جي ايم سيد پنهنجي قومي تصور جو بنياد دولهه دريا خان جي شهادت جي رت ڦڙن مان ڪنيو آهي، جنهن جي خوشبوءَ اڳيان مهندان مينديءَ جي هٻڪار ڪائي حيثيت نه ٿي رکي. جي ايم سيد تي بم اڇلائڻ وارن کي ياد رکڻ گهرجي ته، ان جا ٽڪرا ڪٿي پاڪستان جي نقشي تي نه ڪرن.

منهنجي تقرير جي انهيءَ پيرا تي سمورو هال تاڙين سان گونجي اٿيو. مون ڏٺو پير صاحب والهانه بيخوديءَ مان ڪرسيءَ تان ذري گهٽ اُٿيو ٿي، تاڙيون وڄائي رهيو آهي. انهيءَ پيرا ۾ دولهه دريا خان جي شهادت جو ذڪر هو ۽ سنڌ جي تاريخ ۾ دولهه دريا خان ڪان وڌيڪ ٻي ڪا به شخصيت پير صاحب لاءِ اتساهه ڏياريندڙ نه هئي. سنڌ جي انهيءَ عظيم محب الوطن شهيد جو جڏهن به پير صاحب جي مجلس ۾ ذڪر ڇڙندو هو، ته مٿس وجد جي ڪيفيت ڇائنجي ويندي هئي ۽ چوندو هو ته: ”آءُ جڏهن به دريا خان جي قبر تي ويندو آهيان يا سندس باري ۾ سوچيندو آهيان ته فارسيءَ جو هي شعر ازخود منهنجي ذهن ۾ ايري ايندو آهي.

بگرى‌زد از صف ماهر که غوغا نسيت
کسے که کشته شد از قبلئه ما نسيت

(پاڙيو اسان جي صفن مان پڇي وڃي ۽ جيڪو سر اڏيءَ تي رکڻ لاءِ تيار نہ آهي سو اسان جي ڪٽنب مان نہ آهي.)

اهو پهريون پيرو هو جو شعوري حالت ۾ مون سنڌ جي هن لاڪيٽي فرزند کي تقرير ڪندي ڏٺو ۽ ٻڌو، تقرير ڇا هئي، فطرت جي مختلف مظهرن جي ميلاپ جو جلوو هئي. ڪٿي لفظ ٻڌندڙن جي ذهنن ۾ ائين پسار ڪري رهيا هئا، جيئن ٺٽي جا ڪنواري، ڪينجهر ڪناري پيار جي اوسيئڙي ۾ پسار ڪندي هجي. ڪٿي، پهاڙن جون پاڙون لوڏيندڙ زلزلي جي گونج ۽ گرج هئي. ڪٿي، دشمنن تي ڪٺاريءَ جو وار هو، ڪٿي، سنڌوءَ جي ساوڻ ۾ موج هئي. ڪٿي ڪينجهر تي نوريءَ جي هندوري وانگر لوڏا کائيندڙ ٻيڙيءَ جي دل ڪشي هئي، تہ ڪٿي ائين پئي لڳو جڻ اٿينس جي چوڪ تي سقراط سچ جو جهنڊو کنيو بيٺو آهي ۽ بت پرست يونانين کي سچ مطلق، ڪو سبق پڙهائي رهيو آهي. آءُ تقرير جي سحر ۾ غرق هجڻ جي باوجود ان جو هر لفظ، هر نقطو ۽ هر جملو ذهن جي ڦرهيءَ تي اڪاريندو ٿي ويس. پوءِ مون اها تقرير يادگيريءَ جي مدد سان پوري لکي ڇپائي ڇڏي. آءُ سمجهان ٿو تہ اهو پهريون پيرو هو جو سندس اڻ لکيل تقرير جو پورو بيان ڪٿي شايع ٿيو هجي. پاڻ ڇپيل تقرير پڙهي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ جڏهن سندس ٻي تقرير، جيڪا بنا لکڻ جي ڪئي هئائين، ان جي ڇپجڻ جو مهراڻ رسالي وارن ذڪر ڪيو. تڏهن هڪدم چيائين تہ، نياز سان ملي اها تقرير حاصل ڪيو ڇو تہ ڪيس خبر هئي تہ مون اها تقرير لکي ڇڏي آهي ۽ آءُ نياز همايونيءَ کان سواءِ ڪنهن کي ڪونہ ڏيندس. اڳتي هلي اها تقرير مهراڻ رسالي ۾ ڇپي ۽ اڄڪلهہ گهڻو ڪري سيني سنڌي رسالن ۽ اخبارن ۾ ”ڪتاب“ جي موضوع تي ڪيل پير صاحب جي اها تقرير ڇپجي ٿي پيئي. اها حقيقت ۾ منهنجي لکيل ۽ نياز همايونيءَ جي ايڊوڪيٽ آهي. مهراڻ جي اسٽنٽ ايڊيٽر اهو غلط لکيو آهي تہ اها تقرير ٽيپ ڪئي ويئي هئي ۽ ڪيسٽ تان اُتاريل آهي. پر پهرين تقرير جيڪا مون لکي ۽ ڇپرائي هئي سا هڪ پيرو جي ايم سيد جي باري ۾ آزاد قاضيءَ جي ترتيب ڏنل ڪتاب ”لامون تنهن وڻ سنديون“ ۾ ڇپي هئي. آءَ چاهيان ٿو تہ پير صاحب تي پنهنجا تاثر لکندي اها تقرير بہ هتي ڏيئي ڇڏيان، ڇو تہ اها تقرير ئي هئي جنهن جي ڇپائيءَ کان پوءِ پير صاحب منهنجي باري ۾ ڪا راءِ قائم ڪئي، جنهن جو اظهار پاڻ هر موقعي تي ڪندو رهندو هو.

”آءُ مجلس ۾ شريڪ ٿي نهايت خوش ٿيو آهيان. هي مجلس اوهان پنهنجي حقيقي ليڊر ۽ صحيح رهنما جي جمڻ جي ڏينهن جي سلسلي ۾ ملهائي رهيا آهيو. جي ايم سيد هاڻي هڪ شخص نہ رهيو آهي، پر هو هڪ تحريڪ بڻجي چڪو آهي. ڪيس سنڌ جي وجود کان الڳ ڪري نہ ٿو سگهجي ۽ نہ ئي وري سنڌ کي سيد کان جدا سمجهي سگهجي ٿو. جي ايم سيد پنهنجيون وفاداريون، قربانيون، ۽ ڪوششون سنڌ سان وابستہ ڪري هميشہ لاءِ پاڻ کي امر بڻائي ڇڏيو آهي. اهي قومون خوش قسمت آهن جن کي جي ايم سيد جهڙا ليڊر ملن ٿا. منهنجي خيال ۾ هن وقت ننڍي کنڊ ۾ بہ ماڻهو اهڙا آهن جيڪي پنهنجي

اصولن، ڪردارن ۽ اخلاق جي ڪري مثالي حيثيت رکن ٿا. اهي آهن جي ايم سيد ۽ عبدالغفار خان، پر بدقسمتيءَ سان اسان، جي ملڪ ۾ هر سچي ۽ مخلص ماڻھو کي الزامن ۽ فتوائن جو نشانو بنايو ويو آهي. انهن الزامن ۽ فتوابازين جو نتيجو آهي جو بچيل ملڪ بہ جان ڪنيءَ جي جي عالم ۾ آهي. ملڪ جو آئيندو ڇا ٿيندو، تنهنجي خبر سياستدانن کي، باقي حالت نهايت ئي ڏکويندڙ آهي. سنڌ زبان کي ڪا بہ ٻولي ختم ڪري نٿي سگھي ڇو تہ هن زبان جو پاڙون ڌرتيءَ ۾ کتل آهن. سنڌي زبان کي عربي بہ ختم ڪري نہ سگھي. توڙي جو قرآن جي زبان هئي سنڌي اڄ بہ موجود آهيءِ عربي صرف نيوٽائون جي مدرسي ۾ وڃي رهي آهي. سنڌ تي فارسيءَ اٺ سئو ورهيہ راڄ ڪيو، پر اها سنڌيءَ جي جاءِ نہ والاري سگھي. ۽ پاڪستان جنهن ۾ آئين هميشہ ٽٽندا رهندا آهن، اتي سنڌي زبان جي بل تي مڙهيل آرڊيننس ڪيترو جٽاءُ ڪندو. سنڌيءَ ۾ لطيف، سچل ۽ روحي فقير جو فڪر آهي. انهيءَ فڪر جا مڃيندڙ ڪافر نٿا ٿي سگھن. جيڪڏهن اهي ولي الله بہ مسلمان نہ هئا، تہ پوءِ اهڙي ڪفر تي اسان فخر محسوس ڪنداسين. خدا حافظ.“

پير صاحب کي سنڌ جي نوجوانن ۾ وڏيون اميدون هيون ۽ سندس خواهش هوندي هئي تہ سنڌ جا نوجوان نہ رڳو سياسي ميدان ۾ اڳتي وڌي با اصول ۽ بهادريءَ واري سياست ذريعي سنڌ جي حقن جي حفاظت ڪن، پر ادب ۽ تاريخ جي ميدان ۾ بہ اعتماد ۽ ڪليل ذهن سان سنڌ جي سموري سرمائي کي نون فڪري رجحانن ۽ تحقيقي مواد سان وڌيڪ سگھارو، سرمائي وارو ۽ مالا مال ڪن. انهيءَ سلسلي ۾ هن کي جنهن بہ نوجوان ۾ ڪا علمي چڻنگ ۽ تاريخي ذوق جي پروڙ پوندي هئي تہ دل کولي ان کي همٿائيندو هو ۽ ان کي داد ڏيڻ ۾ پنهنجي علمي مرتبي جي ڪري ڪابہ حد مقرر نہ ڪندو هو. منهنجي پنهنجي باري ۾ سندس راءِ هميشہ واکاڻ ۽ حوصلہ افزائي واري رهي. انهيءَ سلسلي ۾ ٻہ ٽي واقعا پيش ڪجن ٿا.

سينارجن ۾ ” پٽائي ڏينهن“ جي سلسلي ۾ ڪيل منهنجي تقرير ”پيغام“ رسالي ۾ ڇپي، اهو رسالو پير صاحب وٽ پڙهيو، (ياد رهي تہ پير صاحب ”پيغام“ جو مستقل پڙهندڙ هو ۽ سدائين پئسن سان وٺي پڙهندو هو) ۽ منهنجي تقرير جي باري ۾ نياز همايونيءَ کي هڪ شاندار خط لکيائين، جنهن ۾ ان تقرير جي واکاڻ ڪندي هي تاثر ڏنائين: ” ان سان منهنجو ايمان نہ صرف تازو ٿيو، پر پاڻ وڌيو. خدا جو شڪر آهي جو پاڻ وٽ اهڙا لعل لين ٿا.“

منهنجو ڪتاب ”سر ۾ سانجھيءَ وير “ ڇپيو، جنهن ۾ پير صاحب تي تنقيد ٿيل هئي. انهيءَ تنقيد جو حوالو ڏيئي حامد علي خانائي ۽ ڪن ٻين پير صاحب کي خط لکيا تہ هڪڙي ڪِينَ جهڙي ماڻهو اوهان تي تنقيد ڪئي آهي. پير صاحب تي نہ معلوم انهن خطن جو ڪهڙو اثر پيو، پر انهن خطن کان پوءِ موري جا دوست راشد مورائي ۽ مولابخش برڙو، پير صاحب سان ملڻ ويا. ڪچهري هلندي خانائي ۽ ٻين جي خطن جو ذڪر نڪتو. انهيءَ سلسلي ۾ پير صاحب چيو ”عبدالواحد کي حق آهي مون تي تنقيد ڪرڻ جو. مون کي

خوشي آهي تہ تاريخ جي سلسلي ۾ نوجوانن اندر تنقيدي شعور پيدا ٿيو آهي. عبدالواحد آريسر اهڙو ليکڪ آهي جيڪو ڪوڙا ڪائي جيل جي ڪوٺيءَ ۾ ويهي سنڌ جي تاريخ تي لکي ٿو. اسان سست ماڻهو آهيون جيڪي لکڻ کان سواءِ ڪجهہ نٿا ڪري سگهون. عبدالواحد جي قلم ۾ جيڪا طاقت ۽ سچائي آهي، سا ورلي ڪنهن نوجوان ۾ هوندي. منهنجو وس پڄي تہ جيڪر ڪيس زندگيءَ جون سموريون سهولتون ڏيئي، ايئرڪنڊيشن ڪمري ۾ ويهاري ڪائنس رڳو لکڻ جو ڪم وٺان. اوهان مهرباني ڪري عبدالواحد جو جيڪو بہ نئون ڪتاب ڇپجي سو مون کي پهچائيندا ڪريو.“

1972ع ۾ آءٌ جيل ۾ هوس تہ منهنجو ڪتاب ”صدين جون صدائون“ ڇپيو. پير صاحب ان وقت اسپتال ۾ داخل هو، اتي ڪيس اهو ڪتاب مليو. هڪ ڏينهن آءٌ سنڌ اسپيشل ٽربيونل ۾ حاضريءَ تي ويس، جتي پير صاحب جو هڪ عزيز اچي مون سان مليو. چيائين: ”پير صاحب بيماريءَ جي بستري تان سلام موڪليا آهن ۽ چيو اٿس هن دور جي سنڌ کي اهڙي قلم ۽ ايمان جي ضرورت آهي. خدا توکي هر امتحان ۾ ڪامياب ڪري. هٿ مان قلم متان ڇڏين. جيل جو وقت سجايو ڪر ۽ مسلسل لکندو رهہ.“

مون کي محمد ابراهيم جويي ٻڌايو تہ: تنهنجي هر لکڻيءَ جي جيڪا تعريف پير صاحب ڪندو هو، سا حيرت جهڙي ڳالهہ آهي. تنهنجي قلم پير صاحب کي بيحد متاثر ڪيو هو. واقعي تنهنجي علم ۽ طاقت آهي: اهڙن ئي خيالن جو اظهار، حسين شاهہ راشدي پڻ ڪيو. اها سڀ تعريف پرپٺ ڪندو هو. روبرو ڪڏهن بہ اهڙي تعريف نہ ڪيائين، اٽلو نصيحتون ڪندو هو تہ، ”لڳاتار لکڻ ۽ پڙهڻ جي عمل کي جاري رکندو اچ. ڪڏهن بہ احساس ڪمتريءَ ۾ مبتلا متان ٿئين. تہ مون وٽ ڪا ڊگري ناهي، جڏهن بہ ڊگري نہ هجڻ جو احساس ستائيءَ ابوالڪلام ۽ مون ڏي ڏسجانءِ“ **هڪ پيري ڪائنس انٽرويو وٺندي پڇيو ويو تہ : جيڪڏهن توهان ڪنهن ڪاليج يا يونيورسٽيءَ ۾ پڙهو ها تہ“! جواب ڏنائين تہ: ”سڳا جو ميمبر هجان ها.“ اهو جواب سڳا تي طنز ۽ ٽوڪ سان پريل آهي ان ڪري جو پير صاحب جا خيال سڳا جي باري ۾ ڪڏهن بہ چڱائي يا تعريف وارا نہ رهيا. سڳا جيئن تہ گهڻو ڪري سنڌي ڪامورن جي جماعت هئي ۽ پير صاحب جو خيال هو تہ سنڌي سماج کي پٺتي پيل رکڻ ۽ سنڌ کي تباهہ ڪرڻ وارا عنصر، وڏيرا، پير ۽ سنڌي ڪاموري تي مشتمل آهن. جنهن سنڌي ڪاموري، سنڌي عوام کي ڏيڍ سو سال تائين ڌارين جو دلال ٿي ڇٽيو، ۽ چيپاٽيو ۽ ماريو ڦريو آهي، سو اڄ وقتي ڦيٽي ڦرڻ سان گڏ سانڍي وانگر رنگ مٽائي قوم جي خادم جي روپ ۾ ڦُرڻ لُٽڻ ۾ مصروف آهي. سنڌي ڪاموري جنهن ماحول ۾ جنهن پس منظر ۾ تربيت ورتي آهي، سو ماحول ۽ پس منظر ئي قوم دشمني ۽ عوام بيزاري وارو هو. ان ۾ ڪنهن اهڙي تبديليءَ جي گنجائش ئي نہ آهي جيڪا تبديلي قومي مفاد وٽان هجي.**

1978ع ۾ ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ ”لطيف ڏينهن“ هو. ان جلسي ۾ صدارت مون ڪئي ۽ پير صاحب خاص مهمان هو. انهيءَ موقعي تي ڊاڪٽر سليمان شيخ ٻڌايو ته، 31 ڊسمبر جو سگا طرفان اديبن جو قافلو ڀٽائيءَ جي مزار تي گلن جي چادر چاڙهيندو. ۽ ڊاڪٽر صاحب وڏيڪ ڀٽائيءَ کي خراج تحسين پيش ڪندي چيو ته: ”ڀٽائي اڄ جي دور ۾ سنڌي قوم جي هٿ ۾ ايٽم بم آهي. سنڌي قوم جي نجات جو واحد ذريعو ۽ وسيلو ڀٽائي آهي.“

پير صاحب کي اصولي طور مون کان اڳ ۾ تقرير ڪرڻي هئي، ڇو ته آءُ مجلس جو صدر هوس. پر پير صاحب مون کي چيو ته ”تون اڳ ۾ تقرير ڪر ۽ مختصر. ڇوته مون کي اڄ تمام تفصيل سان گهڻن مسئلن تي ڳالهائڻ جي ضرورت آهي.“ مون کي ڀلا ڪهڙو اعتراض ٿي سگهي ٿو؟ اِها پاڻ منهنجي خوش قسمتي آهي جو، آءُ ڪافي وقت کان پوءِ سندس علم مان فيض پرايان. انهيءَ وچ ۾ ڪنهن شاگرد تقرير ڪندي مون کي ڇوٿين دنيا جو مفڪر چيو ته، پير صاحب هڪدم مون کي چيو ته: ”پ پ پ وارن پٽي کي ٽين دنيا جو مفڪر سڏي ڦاسيءَ جي ڪوٺڙي تائين پهچايو ۽ جيئي سنڌ وارا توکي ڇوٿين دنيا جو مفڪر سڏي توب سان اڏرائڻ ٿا چاهين. مهرباني ڪري ڇوڪرن کي اهڙي نعري بازيءَ کان منع ڪري ڇڏ.“ سندس ڇوڻ موجب مون پنهنجي تقرير ۾ جيڪا پير صاحب جي چوڻ مطابق رڳو پنجن منٽن تي مشتمل هئي، ڇوٿين دنيا جي مفڪر واري لقب تي پنهنجي شرمندگي ۽ بيزاريءَ جو اظهار ڪندي ڀٽائي تي ڳالهائيندي چيو. لطيف هڪ هنڌ چيو آهي مارئيءَ جي باري ۾:

پکي ۾ پَدمٽي، جـڻ ڏئي واراڪا وچ
جهڙي صورت سچ، تهڙي مورت مارئي.

وري ٻي جاءِ تي مارئيءَ جي واتان چوائي ٿو پيو.
سونهن وڃايم سومرا، ميرو منهن ٿيوم
وڃڻ تت پيوم، جت هلڻ ناهي حسن ريءَ.

ڪهڙو سبب آهي جو پهرين تـه مارئي جو هلڻ وهڻ جي وراڪن جهڙو آهي ۽ مورت سچ جي صورت جهڙي اٿس ۽ وري مقام ۽ مڪان جي تبديليءَ سان سندس اها سونهن وڃائجي ٿي وڃي ۽ منهن ميرو ٿي پويس ٿو. اهو ان ڪري جو پکي ۾ مارئي آزاد آهي ۽ آزاديءَ کان وڌيڪ ڪائي سونهن ناهي. ۽ ڪوٽ ۾ اهائي ساڳي صورت غلام آهي ۽ غلاميءَ کان وڌيڪ ڪائي ڪوجهائي ناهي. جهڙيءَ ريت غلامي قومن جي ڪردار ۽ تخليقي صلاحيت لاءِ ڪوڙهه جو داغ آهي، اهڙيءَ ريت غلامي فرد جي جسماني ۽ روحاني زندگيءَ لاءِ ڪوڙهه جو داغ آهي. منهنجي انهيءَ نڪتـه آفرينيءَ تي پير صاحب دل کولي داد ڏنو.

پوءِ مائيڪ تي اچي پنھنجي پر وقار ۽ عالمانہ انداز ۾ آواز ۾ اچي ڳالھائڻ شروع ڪيائين.

”دوستو! ھي بدقسمتيءَ جي ڳالھہ آھي، جو لطيف جو شارح ۽ وارث سنڌي ڪامورو بنجي ويو آھي، جيڪو اڄ سنڌي ماڻھن ڪي ھر قسم جي ھلچل ۽ جدوجھد کان روڪي ڇوي ٿو پيو تہ سگا جا ميمبر بنجي لطيف تي پڙ ڇاڙھيو، ڇو تہ لطيف ائٿم بم آھي ۽ ان جي مزار تي طواف ڪرڻ سان سڀ مسئلا حل ٿي ويندا. اھا سنڌي ڪامورن جي نئين چالاڪي آھي جيڪو پٽائيءَ کي روحاني پير جي درجي جي برابر سياسي پير واري حيثيت ڏيئي ان جو مجاور بنجڻ ٿو چاھي. واقعي لطيف ۾ اھي سڀ خوبيون ۽ خاصيتون آھن، جيڪي ھڪ عظيم انسان ۽ لافاني فنڪار ۾ ھئڻ گھرجن. پر ھو آئن اسٽائن ناھي ۽ نہ ئي ھو ھوچي، يا چي گويرا آھي. پنھنجي قوم جي نجات لاءِ اوھان کي جديد ضرورتن مطابق انتظام ڪرڻا پوندا ۽ نئين زماني مطابق ڪوجنا ۽ تحقيق ڪري نوان گس ۽ گھيڙ ڳولڻا پوندا. اھڙي ڪم جو بار سنڌ جي نوجوانن کي کڻڻ گھرجي. سنڌي ڪامورو سگا جو ميمبر ٿي سگھي ٿو، پر قومن جي قسمت بدلائڻ وارو عظيم ڪم ھو پنھنجي نالائقي ۽ مفادپرستيءَ جي ڪري ڪڏھن بہ ڪري نہ سگھي.“

ان طريقي سان ھو ڏيڍ ڪلاڪ تائين سنڌي ڪاموري جي لاڪ لاھيندو رھيو ۽ سنڌ جي علمي ۽ ادبي ادارن جي زوال پذير حالت تي عالمانہ انداز ۾ ڳالھائيندو رھيو.

پير صاحب ۾ وڏي خوبي ۽ خاصيت ھئي بي ڊپائي ۽ بھادري. واري ھوٽيسنگ جي پٽ کي بہ سچ ۽ حق جو ڪلمون چوندي ڪين گسندو ھو ۽ انھيءَ معاملي ۾ ھو ياري دوستي يا حڪومت جي ڏاڍ ۽ ڏمر کان قطعي ھراسان نہ ٿيندو ھو. حقيقت ھي آھي تہ اسٽيج تي اچڻ کان پوءِ ھو، برسر اقتدار گروھ کي جيڪي ست سُريون ٻڌائيندو ھو تن کي ٻڌي ھال ۾ وينل ماڻھو ھراسجي ويندا ھئا، پر پير صاحب کي ڪابہ پرواھ نہ ھوندي ھئي. سندس تقرير دوران جيڪڏھن غلام مصطفیٰ شاھہ، غلام علي الانا، غلام مصطفیٰ قاسمي وينل ھوندا ھئا تہ ڪين مخاطب ڪري ضرور مٿن تنقيد ڪندو ھو.

آءُ جيل ۾ ھوس تہ ھڪ دوست ملاقات تي ٻڌايو تہ ڪالھہ پير صاحب تہ حد ڪري ڇڏي. منھنجي پڇڻ تي ھُن روئداد ھن ريت ٻڌائي.

ڪالھہ ھڪ فنڪشن ۾ ڪيس اجرڪ پيش ڪئي ويئي تہ، ڪاوڙجي اجرڪ وٺڻ کان انڪار ڪندي چوڻ لڳو تہ: ”اجرڪ اسان جي صدين جي ھنرمندي ۽ ذوق حسن جو شاھڪار آھي. ان کي اسان ٻن متضاد موقعن تي استعمال ڪندا آھيون. شاديءَ وقت گھوٽ کي اوڍائيندا آھيون ۽ وري ميت تي اوڇاڙي طور ڍارينداآھيون. پر ھن دور ۾ جڏھن اھا ..... ۽ ... ڄھڙن حرامين ۽ غاصبن کي سوکڙي ۽ عزت افزائيءَ طور ڏيڻ جو رواج وڌو ويو آھي، تہ مون وٽ ان جي اھميت ختم ٿي ويئي آھي، ھاڻي اھا قاسمي ڄھڙن مجاورن کي ڏيئي ڇڏيو، ڇو تہ ميتن جي ڪپڙن جا اھي حقدار آھن.“

دوست ٻڌايو تہ جن ٻن حاڪمن جا نالا وٺي پير صاحب ڪين لقب ڏنا، تن جو نالو وٺڻ ڪان اڳ ۾ سنڌ جا وڏيرا ۽ دستاربند اديب مشڪ ۽ گلاب سان وات ڌوئيندا آهن. هاڻي سنڌ جي علمي حلقن ۾ چئوبول آهي تہ، ”پير صاحب اسان کي ٻوهي ۾ وجهي ڇڏيندو.“ مون دوست کي چيو: ”سنڌ جو علمي ۽ ادبي حلقو بهادري ۽ بي خوفي کان سنڌ ٿي چڪو آهي، جيڪو خواه مخواهہ ڊڄندو وتندو آهي. بزدل دانشور ۽ اديب هميشہ قومن لاءِ ڪارنهن جو داغ ثابت ٿيندا آهن. باقي پير صاحب تہ هر دور ۾ درباري اديب ۽ دانشور جي خلاف رهيو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ هن امير خسرو جي هيڏي فني عظمت جي باوجود ان کي تيرنهن بادشاهن جو درباري ثابت ڪري ڪيس عوام دشمن ماڻهن جي ٽوليءَ ۾ شمار ڪري مذمت ڪئي ۽ پوري اردو پريس جي تنقيد ۽ گلا جي ڪا پرواهہ نہ ڪيائين. حقيقت ۾ پير صاحب جهڙا دانشور ئي قومن جي فڪري ۽ اخلاقي زندگيءَ لاءِ نور جا منارا هوندا آهن.

”تاريخ صرف بادشاهن ۽ جنگين جي سرگذشت ناهي پر اها ڪائنات ۾ انساني قافلي جي سفر جو داستان آهي. اها آڪاٽي آهي، محنت ڪش انسانن جي امنگن جي، موسيقارن جي ڌنن جي، فلسفين جي فڪري ڪاوشن جي، شاعرن جي خيالن جي بلند پروازن جي، رازن، مصورن، سنگتراشن، لوهرن، واڍن، ڪنيرن، پرت پريندڙن هٿن جي تخليقي صلاحيتن جي ۽ انجنيئرن جي هنرمندن جي. جڏهن ڪوبہ فاتح ۽ لٽيرو ڪنهن ملڪ تي تباهيءَ ۽ بربادي‍ءَ جو طوفان بنجي اچي ڪڙڪندو آهي تہ، ان وقت رڳو سياستدان يا بادشاهي گهراڻو تباهہ نہ ٿيندو آهي، پر سمورن هنرمندن ۽ فنڪارن جون سموريون صلاحيتون ۽ تخليقون تباهہ ٿي وينديون آهن ۽ هنر ۽ فن جي نيسارن جي سامهون بند ٻڌجي ويندا آهن. ان وقت ڪنهن مورخ کان اها اميد رکڻ تہ اهو مردي يا پٿر جي چپ وانگر غير جانبدار ٿي ويهندو سا ڳالهہ، رڳو غاصب ۽ ڦورو قوتن جي مفاد جي حفاظت يا ظلم کان چشم پوشيءَ جي برابر ٿيندي.

انهيءَ جلال ۽ تاريخ جهڙي انتهائي ڳنڀير علم سان لاڳاپي جي باوجود هو انتهائي زنده دل يوڳائي ۽ فن لطيف سان بي انتها پيار ڪندڙ هو.

هڪ ڀيري پير صاحب بيمار هو تہ حيدرآباد جي دوستن ڏانهن نياپو موڪليائين، ”فقير عبدالغفور جو راڳ ٻڌڻ چاهيان ٿو. اهڙو ڪو اهتمام ڪريو جنهن ۾ عبدالغفور کان سواءِ ڪوبہ فنڪار نہ هجي، جيئن آءٌ عبدالغفور جي آواز ۾ سچل ۽ ڀٽائيءَ جو راڳ ٻڌي ذهن جي سموري اڃ اجهائڻ ٿو چاهيان.“

پاڻ هڪ ٻيرو هڪ واقعو ٻڌايائين تہ ” مون، ايران ۾ ڊاڪٽريءَ جي ڊگري ملڻ واري موقعي تي تقرير ڪئي، جنهن ۾ مون کي چوڻو هو تہ اڄ جو انسان فضائن ۾ گهمي ٿو. انهيءُ مفهوم لاءِ مون فارسيءَ جو هي جملو استعمال ڪيو ”امروز انسان بہ خلا ميرود“ منهنجي ايتري چوڻ تي محفل ۾ ٺهڪڙو مچي ويو. آءٌ حيران تہ، هي هيڏا وڏا دانشور کلن

چو ٿا. آخر مون کي خبر پيئي ته جديد فارسيءَ ۾ ”خلا“ ڪاڪوس خاني کي چوندا آهن. پوءِ ته آءُ پاڻ پنهنجي فارسيءَ تي ڏاڍو ڪليس.“

منهنجي دوست عطا محمد ڀنيري روايت ڪئي آهي ته: مونکي ڪسرت قوت باهه جي شڪايت هئي. آءُ پير صاحب وٽ ويس ته ڪنهن سني ڊاڪٽر ڏانهن خط لکي ڏيو، جيئن آءُ پنهنجي جسم ۾ ٻرندڙ مچ جو علاج ڪرائي سگهان. پير صاحب پنهنجي هڪ ڊاڪٽر ڏانهن هن ريت خط لکيو:

”محترم ڊاڪٽر صاحب! هي منهنجو دوست اوهان ڏانهن اچي ٿو، ڪيس اهڙي بيماري آهي جو جيڪڏهن انجو عشر عشير به مونکي يا توکي ملي وڃي ته پاڻ جيڪر قدرت جا ڪروڙين شڪر ڪريون.“

انهي قسم جا بيشمار لطيفا ۽ ٽوٽڪا ٻڌائي پاڻ به کلندو هو ته، يارن دوستن ۽ مداحن کي به کلائيندو رهندو هو.

افسوس جو هاڻي نه اهو مجنون رهيو، نه اهو صحرا.

چون ٿا ته دنيا جا عظيم مجاهد ۽ انقلابي جڏهن حياتيءَ جي لال ڪنوار ڪان، ڪاوڙجي موت جي ڪاري ديو سان ٻکين پوڻ وارا هوندا آهن. تڏهن سندن دل جي آخري ڌڙڪنن تي پنهنجي ڌرتي ۽ عوام جي آزادي ۽ انقلاب جو ساز وڄندو آهي. ساڳيءَ ريت پير صاحب جي دل جي آخري ڌڙڪنن تي سنڌ ۽ تاريخ جي ٻن لفظن جي موسيقي وڳي ۽ بس.

ڪاش ڪيس اچ ڪو وڃي ٻڌائي ته سنڌ جو عوام دريا خان جي روايت جو امين بنجي اُٿيوآهيءِ نئين سنڌ جي تاريخ، پنهنجي رت سان لکي رهيو آهي.

پورو ٿيو ....